

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК-МОЛИЯ
АКАДЕМИЯСИ**

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 33:657.62 : 628:658.155**

П А Р Д А Е В
Мамаюнус Қаршибоевич

**ИҚТИСОДИЁТНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ
ШАРОИТИДА ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ
НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ**

Ихтисослик: 08.00.08. «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий
таҳлил ва аудит»

**Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини
олиш учун диссертация**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Т О Ш К Е Н Т - 2 0 0 2 .

657.1(043.3)

п 21

Иш Самарқанд кооператив институти «Статистика ва иқтисодий таҳлил» кафедрасида бажарилган.

Расмий оппонентлар:

Жуманов О.М. - иқтисод фанлари
доктори, профессор

Набиев Э.Ф. - иқтисод фанлари
доктори, профессор

Санаев Н.С. - иқтисод фанлари
доктори, профессор

Етақчи муассаса:

Ўзбекистон Республикаси
Молия вазирлиги

Диссертация 2002 йил «26» апрел соат 15⁰⁰да
Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси ҳузуридаги иқтисод
фанлари доктори илмий даражаси ҳимояси бўйича бир марталик
К.005.25.01. рақамли Бирлашган ихтисослашган Кенгашда ҳимоя
қилинади.

Манзил: 700000 Тошкент ш. Якуб Колос кўчаси, 16-уй.

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Банк-молия
академияси кутубхонасида танишиш мумкин.

Автореферат 2002 йилнинг «20» май да тарқатилди.

Бирлашган ихтисослашган
кенгаш илмий котиби,
иқтисод фанлари номзоди, доцент

А. У. УСАНОВ

I. ИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

1.1. Тадқиқот мавзусининг долзарблиги. Мамлакатимиз ҳозирги пайтда туб ислохотлар, яъни сифат жиҳатидан янгилишни даврини бошидан кечирмоқда. Эски тафаккур қолипларидан воз кечилиб янги муносабатлар ва янги дунёқарашлар шаклланмоқда. Бу жараёнлар республикада юз бераётган мураккаб вазиятда мушкул муаммоларни ҳал қилиш билан бирга содир бўлмоқда.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Унинг биринчи босқичида (1991-1994 йиллар) ислохотлар стратегиясининг ҳуқуқий асоси, кўпмулкчиликка асосланган иқтисодиётни шакллантириш бўлса, иккинчи босқичида (1995-1999 йиллар) макроиқтисодий барқарорликка эришиш, хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштириш ва рақобатбардош муҳитни шакллантиришдан иборат бўлди. Ислохотнинг учинчи босқичида (2000-2005 йиллар) иқтисодиётни эркинлаштириш, микроиқтисодий барқарорликни таъминлаш эвазига мунтазам иқтисодий ўсишга эришиш вазифаси қўйилган. Бу эса ўз навбатида, барча иқтисодий дастакларни мазмун жиҳатидан янгилишини тақозо қилмоқда.

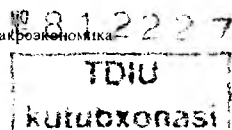
Иқтисодий дастаклардан бири иқтисодий таҳлилдир. У ҳам шаклланаётган эркин иқтисодиётга мос бўлиши лозим. Зеро режали иқтисодиёт шароитида мулк ҳам, фойда ҳам давлатники бўлиб, қилинган зарар ҳам давлат ҳисобидан қопланар эди. Таҳлил эса асосан режа бажарилишини назорат қилиш, режанинг тўғри тузулганлигини асослашга қаратилган эди. Энди эса вазият тубдан ўзгарди. Мулкнинг асосий қисми давлат тасарруфидан чиқарилиб турли мулк шаклига эга бўлган нодавлат сектори вужудга келди. 2001 йилнинг тўққиз ойи давомида саноатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 68,2 %, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 99,1 %, чакана товар айланмасининг 97,0 % нодавлат секторига тўғри келмоқда¹. Хўжалик юритувчи субъектларнинг 89,6 %ни нодавлат сектори, атиги 10,4 %ни давлат сектори ташкил қилади². Хусусийлаштириш жараёни изчиллик билан давом этмоқда.

Натижада ҳар бир корхона ўз мулкига эга бўлди ва уни ўзлари тасарруф этадиган бўлди. Режали иқтисодиёт шароитида корхонанинг ҳисоб сиеъатини давлат белгилаб берган бўлса, эндиликда бу масалани ҳам корхона ўзи мустақил ҳал қилади. Олдин давлат барча назоратни ўз зиммасига олиб жуда катта тафтишчилар штатини ушлаб турган бўлса, эндиликда улар ҳам барҳам топиб, мазмунан янги давлат тасарруфида бўлмаган аудиторлик хизмати ташкил топди.

Қўриниб турибдики, эндиликда иқтисодий таҳлил ҳам маъмурий буйруқбозликдан холи бўлган, эркин иқтисодиёт тамойилларига асосланган, бозор муносабатларини ўзида акс эттирган, нодавлат, асосан хусусий мулк негизида фаолият кўрсатадиган хўжалик юритувчи субъектларга мос

¹ Экономическое обозрение. № 11. 2001. - 46 бет.

² Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999 год. - Т.: Минмаърузкорхоналик, РЎ. 2000. - 10,11 бетлар.

бўлиши лозим. Бу эса ўз навбатида янги таркиб, мазмун, мақсад ва вазифага эга бўлган эркин иқтисодиётга мос иқтисодий таҳлил фанини яратишни тақозо қилади.

Шу туфайли ҳозирги пайтда мамлакатимизда барча иқтисодиётга оид фанлар, шу эркин иқтисодиётга мослаштирилиб мазмунан янгиланмоқда. Хусусан, «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида», «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» (янги таҳрири) Ўзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди, бухгалтерия ҳисоби ва аудитнинг жаҳон стандартларига асосланган миллий стандартлари ва янги счетлар режаси ишлаб чиқилиб, амалиётга 2002 йилнинг 1 январидан бошлаб босқичма-босқич жорий қилинмоқда. Бу эса ҳар бир ҳўжалик юритувчи субъектларнинг (корхоналарнинг) мустақил фаолият кўрсатишини таъминлаш имконини бермоқда.

Мазкур ўзгариш ва жараёнлар иқтисодий таҳлил фанини ҳам эркин иқтисодиётга мослашган мазмун ва моҳияти жиҳатидан тубдан янгиланишни тақозо қилмоқда. Эндиликда иқтисодий таҳлил юқори ташкилот (давлат) нуктаи назаридан эмас, балки, энг аввало, мулкдор ва меҳнат жамоаси нуктаи назаридан қараладиган бўлди. Иқтисодий таҳлил олдин асосан режанинг бажарилишини таҳлил қилишга қаратилган бўлса, эндиликда корхонанинг фойда олиб самарали ишлашини, мулкдорнинг мулкни кўпайтиришини таъминлашга қаратилган. Бу объектив жараёнларнинг ҳаммаси иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришни, унинг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётга мос назарий, методологик ва ташкилий муаммоларини тадқиқ қилишни тақозо қилади. Булар эса ўз навбатида мазкур тадқиқотнинг ўта долзарб мавзуга бағишланганлигидан далолат беради.

1.2. Тадқиқотнинг ўрганилганлик даражаси. Бухгалтерия ҳисоби фанининг вужудга келганига 500 йилдан ошган бўлса, шу фан асосида вужудга келган иқтисодий таҳлил фанининг шаклланганига 100 йилдан ошди. Бунга жуда кўп йирик иқтисодчи олимлар қатга ҳисса қўшдилар. Булар жумласига И.Т.Абдукаримов, М.И.Баканов, С.Б.Барнгольц, Н.В.Дембинский, В.В.Ковалёв, А.А.Кудрявцев, Л.И.Кравченко, И.И.Каракоз, О.Р.Кмищевич, Б.И.Майданчак, А.И.Муровёв, В.В.Осмоловский, В.В.Патров, В.И.Самборский, Г.В.Савицкая, В.И.Стражев, Р.С.Сайфулин, С.К.Татур, А.Д.Шеремет, Н.Г.Чумаченко каби олимларни киритиш мумкин.

Иттифоқ даврида иқтисодий таҳлил бўйича йирик мактаблар шаклланди. Булар жумласига Москвадаги М.И.Баканов, С.К.Татур ва А.Д.Шеремет каби олимлар яратган мактабларни, Белоруссияда Л.И.Кравченко ва В.И.Стражев мактабини, Украинада И.И.Каракоз ва В.И.Самборский раҳбарлигидаги мактабларни мисол келтириш мумкин.

Ўзбекистонда ҳам мустақиллик йилларида иқтисодий таҳлилга ва унинг айрим соҳаларига бағишланган адабиётлар, илмий мақолалар, ўқув ва амалий қўлланмалар чоп қилинмоқда. Булар жумласига Ё.Абдуллаев, Э.А.Акрамов, И.Т.Абдукаримов, И.О.Волжин, Е.Ергешев, А.Иброҳимов, Б.И.Исроилов, С.Нажбидинов, Х.А.Шоалимов, В.В.Эргашбоев, Н.Хасанов каби олимларнинг ишларини мисол келтириш мумкин. Иқтисодий таҳлил-

нинг ахборот манбаи бўлган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳамда аудит муаммолари билан Э.Ф.Гадов, Н.С.Санаев, Н.Жўраев, Х.Н.Мусаев, М.М.Тўлахўжаева, О.М.Жуманов, О.Бобононов, А.Сотиболдиев, Ю.М.Иткин, А.Х.Пардаев, С.Қодирхонов, Б.А.Ҳасанов, М.Умарова каби олимлар шуғулланиб келдилар ва келмоқдалар. Бу олимлар ишлари мустақил мамлакатимизда бухгалтерия ҳисоби, аудит ва иқтисодий таҳлилга оид фанларнинг ривожига қўшилган ўлкан ҳиссадир. Булардан ташқари «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси», «Бозор, пул ва кредит» журналларида ўзбек ва рус тилларида 1991-2001 йилларда иқтисодий таҳлил муаммоларига бағишланган қатор илмий мақолалар ҳам чоп этилди. Кўрииб турибдики, Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби, аудит ва иқтисодий таҳлилга оид фанларнинг янги илмий мактаби яратилиб ривож топмоқда.

Аммо ушбу қилинган ишлар иқтисодий таҳлилнинг у ёки бу жиҳатини такомиллаштиришга бағишланган бўлиб, уни бир бутун яхлит ҳолда ривожлантириш масаласи бирорта адабиётда батафсил кўриб чиқилган эмас. Бу ҳолат, ўз навбатида, иқтисодий таҳлил фанининг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётга ва Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлига мос назарий ва методологик асосни яратишни тақозо қилади.

Иқтисодий таҳлилни ҳозирги замон руҳида такомиллаштиришнинг объектив зарурлиги, унинг иқтисодий адабиётларда ҳамон батафсил ўрганилмаганлиги ушбу мавзуда тадқиқот ишларини олиб боришга, унинг мақсади ва вазифаларини белгилашга, предмети, объекти ва методологиясини аниқлашга, таркибини такомиллаштиришга асос бўлди. Шу жиҳатдан асосий эътибор иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик асосини яратишга қаратилди.

1.3. Тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётга, Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлига мос иқтисодий таҳлил фанининг такомиллашган таркибини, унда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллариини ишлаб чиқишдан ҳамда уларни назарий ва методологик жиҳатдан асослашдан иборатдир.

Ушбу мақсадга эришиш куйидаги вазифаларни бажаришни тақозо қилди:

- иқтисодий таҳлил фанининг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётга мос такомиллашган таркибини ишлаб чиқиш;
- иқтисодий таҳлилнинг назарий асосини тадқиқ қилиб, уни эркин иқтисодиёт талабларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш;
- эркин иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимини ва уларни аниқлаш йўллариини ишлаб чиқиш;
- корхона иқтисодий салоҳиятининг мазмуни, таркиби, уни ифодаловчи кўрсаткичларни, ҳамда уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллариини кўрсатиб бериш;
- асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий фаоллар ва меҳнат салоҳиятининг иқтисодий салоҳият таркибига киришини, уларнинг

бир хил ўлчамда ифодаланиши мумкинлиги каби назарий тавсияларни илмий-методологик жиҳатдан асослаш;

- мазкур категорияларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг эркин иқтисодиётга мос такомиллашган тизимини, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш;

- корхона молиявий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг илмий-назарий асосини яратиш;

- корхона молиявий салоҳияти таркибига кирувчи ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағларни ифодаловчи кўрсаткичларнинг бозор муносабатларига мос такомиллашган тизимини ишлаб чиқиш, уларни таҳлил қилишнинг методологик жиҳатини асослаш;

- бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг молиявий жиҳатдан барқарорлигининг муҳимлигидан келиб чиқиб, ушбу категорияни ифодаловчи кўрсаткичларнинг янги тизимини, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари илмий-назарий жиҳатдан исботлаб бериш;

- корхоналарнинг иқтисодий ва молиявий мустақамлигини ифодаловчи кўрсаткичларнинг эркин иқтисодиёт шароитида объектив зарурлигини асослаш, уларнинг таркибий тузилишини, таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш;

- барча иқтисодий кўрсаткичлар бир-бири билан боғлиқ эканлигидан келиб чиқиб, уларни ҳам натижавий кўрсаткич, ҳам омил сифатида қараш лозимлигини асослаш;

- корхонанинг фаолиятини комплекс баҳолаш орқали рейтингини аниқлаш усулларини ишлаб чиқиш;

- барча кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, уларнинг таъсирини турли усулларни қўллаган ҳолда ҳисоблашнинг методологик асосини яратиш;

- иқтисодий таҳлил фанининг янги модулини яратиш, унинг амалиётга кераклиги нуқтаи назаридан, иқтисодиётнинг барча бўғинларига кенг кўламада тадбиқ қилиш бўйича илмий-назарий тавсиялар ишлаб чиқиш.

1.4. Тадқиқотнинг предмети бўлиб иқтисодиётни эркинлаштириш ва бозор муносабатларининг шаклланиш босқичида иқтисодиётнинг микро даражасида (хўжалик юритувчи субъектлар - корхоналар доирасида) содир бўлаётган иқтисодий жараёнларнинг илмий, назарий, методологик ва концептуал йўналишлари ҳисобланади.

1.5. Тадқиқотнинг объекти Ўзбекистон Республикасида ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлидан бораётган хўжалик юритувчи субъектлар, яъни турли мулк шаклига асосланган эркин иқтисодиёт шароитига мос янги типдаги корхоналардир.

1.6. Тадқиқотнинг назарий ва методологик асоси сифатида жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни ўрганишда қўлланиладиган оламни билиш назарияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва ҳукумати томонидан ишлаб чиқилган қонун ва қоидалари, ЎЗР Президенти И.А.Каримовнинг асарлари, нутқ ва мақолалари, таълиқли хорижий

ва мамлакатимизнинг етакчи иқтисодчи олимларининг илмий-тадқиқот ишлари қўлланилди. Тадқиқот давомида иқтисодий таҳлил усулларини такомиллаштиришда бухгалтерия ҳисобининг халқаро ва миллий андозаларига (стандартларга) ва шулар асосида ишлаб чиқилган бозор муносабатларини ўзида акс эттирган меъёрий ҳужжатларга ҳам асосланди.

Тадқиқот натижасида яхлит хулосага келиш ва мантиқий бир-бирига узвий боғлиқ бўлган илмий-назарий тавсиялар ишлаб чиқиш мақсадида уни ўрганишга системали ёндошилди. Бунда иқтисодий таҳлилнинг анъанавий, иқтисодий-математик, статистик, таққослаш каби илмий-мантиқий усулларидан ҳам кенг фойдаланилди.

1.7. Тадқиқотнинг назарий аҳамияти. Диссертацияда кўтарилган назарий, услубий ва концептуал масалалар иқтисодий таҳлил фанининг эркин иқтисодиёт шароитида ривожланиши учун уни тадқиқ қилишда назарий ва методологик жиҳатдан асос бўлади, деб ўйлаймиз. Шунингдек, тадқиқот натижалари олий ва академик ўқув юртлирида ўқув жараёнида фойдаланиш учун янги дарсликлар, ўқув қўлланмаларини яратишда ҳам қўлланилиши мумкин.

1.8. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида унинг объектив заруратидан келиб чиқади. Маъмурий буйруқбозлик исканжасидан холи эркин иқтисодиёт шароитида фаолият кўрсатаётган ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз мулкани асраш, улардан самарали фойдаланиши ва кўпайтириши учун ўз фаолиятини мунтазам таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Ушбу тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган таҳлил усулларидан фойдаланиш корхоналарнинг фаолиятига тўғри баҳо бериш, улардаги мавжуд ички имкониятларни ахтариб топиш орқали хўжалик фаолиятининг самарадорлигини ошириш ва молиявий барқарор тараққиётини таъминлаш имконини беради.

Тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ва Мажлиси томонидан қабул қилинган қатор қонунларда, ҳукумат қарорларида, айрим вазирликлар томонидан тасдиқланган услубий тавсияларда ўз аксини топган, қатор ҳукумат комиссияларга ва тегишли вазирликларга, кўплаб корхоналар фаолиятига тадбиқ қилиш учун топширилган.

Диссертацияда ишлаб чиқилган назарий тавсиялар амалий маълумотлар билан асосланган бўлиб, уларнинг методологик йўналиши формулалар, чизмалар ва жадвалларда аниқ кўрсатиб берилган. Тадқиқот натижасида олинган назарий хулосалар ва ишлаб чиқилган амалий тавсиялар ўқув жараёнига ва амалиётга босқичма-босқич тадбиқ қилиниб келинган ва келинмоқда.

1.9. Тадқиқот натижаларини синовдан ўтказиш ва амалиётга тадбиқ этиш. Тадқиқот давомида (1971-2001 йиллар) олинган натижалар, хулоса ва тавсиялар 56 та халқаро, Бутуниттифок, Республикалараро, Республика, тармок, ҳудудий, олий мактаблараро, институт илмий, илмий назарий ва илмий-амалий анжуманларда 70 дан зиёд маъруза ва чиқишлар қилинган. Уларнинг асосий қисми маъруза тезислари ва анжуман

материаллари шаклида чоп қилинган. Маърузаларда кўтарилган илмий-амалий тавсиялар анжуман хулосаларига киритилган ва тегишли идораларга жорий қилиш учун жўнатилган.

1975-2001 йиллар давомида Самарқанд кооператив институти, Львов савдо-иқтисод институти, Москва молия академияси, ЎзР ФА Самарқанд бўлими каби илмий муассасаларда қилинган қатор илмий-тадқиқот ишларини ётиришида ҳам иштирок этилди. 1975-1978 йилларда Львов савдо иқтисод институтида «Савдо корхоналарида меҳнат самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш муаммолари» мавзусини бажаришида, 1981-1985 йилларда Самарқанд кооператив институтида бажарилган «Савдода меҳнатнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммолари» мавзусига, шу институтида 1986-1990 йилларда бажарилган «Савдода самарадорлик, интенсивлик ва жадаллаштиришни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш муаммолари» ва «Савдода меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш муаммолари» мавзуларига, Москва молия академиясида 1986-1990 йилларда бажарилган «Савдода ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўзини-ўзи молиялаштириш муаммолари» ва «Кооператив савдода иқтисодий ўсишнинг сифат кўрсаткичлари ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашни таҳлил қилиш методологияси» мавзуларига, 1991-1995 йилларда Самарқанд кооператив институтида бажарилган «Корхона молиявий-хўжалик фаолиятининг иқтисодий таҳлилини такомиллаштириш» мавзусига, шу институтида 1996-2000 йилларда бажарилган «Молиявий таҳлилин такомиллаштириш муаммолари» мавзусига раҳбарлик қилинди. ЎзР ФА Самарқанд бўлимида бажарилаётган «Меҳнат ресурсларини жойлаштириш ва самарадорлигини оширишнинг минтақавий муаммолари» ва «Меҳнат унумдорлигининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва уни ошириш йўллари» мавзусидаги илмий-тадқиқот ишларида ҳам бажарувчи сифатида иштирок этилмоқда.

Илмий-тадқиқот ишлари натижалари бўйича ўқув жараёни ва амалиётга 52 та илмий, илмий-услубий тавсиялар жорий қилинди.

Тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган тавсиялар Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида», «Аҳолини сув билан таъминлаш тўғрисида», «Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида», «Аудиторлик фаолияти тўғрисида», «Фуқароларнинг даромадларини деклорациялаш тўғрисида» каби қонунларини ишлаб чиқишда ва уларни такомиллаштиришда қўлланилди (ЎзР Олий Кенгаши Иқтисодий ислохот, бюджет сиёсати ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш қўмитасининг 1994 йил 29 апрелдаги 04/1 рақамли ва 1994 йил 22 ноябр 04-1/14 рақамли маълумотномалари).

Бирқанча тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (2001 йил 15 августда берилган ТД 17-19/757^а рақамли маълумотнома), Давлат Солиқ Қўмитаси (2000 йил 17 августда берилган 08/2-5060 рақамли маълумотнома) ва Ўзбекистон Республикаси «Ўзматлуботсавдо» ассоциациясига (2001 йил 25 декабрда берилган МС-7/150 рақамли маълумотнома) қарашли корхона ва ташкилотларда бухгалтерия

хисоботи ва иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришда амалиётга жорий қилиш учун қабул қилинди.

Собиқ Иттифоқ Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошида ташкил қилинган ўқув услубий бирлашмаси (ЎУБ) томонидан 1990 йилда 06.08 «Бухгалтерия ҳисоби, назорат ва ҳўжалик фаолияти таҳлили» мутахассисликлари учун «Матлубот кооперацияси корхона ва ташкилотлари ҳўжалик фаолиятининг таҳлили» (Москва 1990) Собиқ Центросоюзнинг Марказий ўқув услубий комиссияси томонидан 17.29 «Савдо иқтисоди» мутахассислиги учун «Хўжалик фаолияти таҳлили» (Москва, 1987) каби намунавий ўқув дастурларини тайёрлаб ўқув жараёнига тадбиқ этишга муваффақ бўлинган.

Илмий-назарий хулосалар асосида иккита дарслик ва ўндан зиёт ўқув қўлланмалари чоп этилган бўлиб, улар олий ва ўрта махсус ўқув юртларида бакалавр, магистр ва аспирантлар тайёрлашда фойдаланилмоқда.

1.10. Тадқиқот мавзуси бўйича эълон қилинган ишлар рўйхатининг асосий қисми мазкур ишнинг охирида келтирилган. Ҳаммаси бўлиб ҳажми 500 б.т. га яқин 430 дан ортиқ дарслик, ўқув қўлланмалар, монография, илмий мақолалар ва бошқа ўқув-услубий ишлар чоп этилган.

1.11. Илмий ишнинг таркибий тузилиши. Диссертация кириш, икки қисм, олтита боб, хулоса, адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, 323 бетни ташкил қилади. Ундаги иловалар сони 56 та жадал, матн, диаграмма ва чизмалардан иборат.

Ишнинг кириш қисмида тадқиқотнинг долзарблиги, мақсади, вазифалари, илмий янгилиги, назарий ва амалий аҳамияти ҳамда методологик асоси ёритилган.

Диссертациянинг **биринчи қисми** эркин иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилнинг назарий муаммоларига бағишланган бўлиб у иккита бобдан иборат.

Унинг **биринчи бобида** иқтисодий таҳлилнинг предмети, объекти ва методининг (усулининг) назарий асослари ҳамда корхоналарни бошқаришдаги ўрни, вазифалари ва уни ташкил этиш масалаларига бағишланган.

Ишнинг **иккинчи боби** эркин иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилнинг таркибий тузулиши ва унда қўлланиладиган кўрсаткичларни такомиллаштириш муаммоларига бағишланган бўлиб, унда кўрилган масалалар мамлакатимиз тараққиётининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёритилган.

Тадқиқотнинг **иккинчи қисми** бевосита эркин иқтисодиёт шароитида иқтисодий таҳлилнинг методологик муаммоларига қаратилган бўлиб, тўртта бобни ўз ичига олади.

Ишнинг **учинчи боби** эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг методологик муаммоларини ҳал қилишга бағишланган бўлиб, унда иқтисодий салоҳиятни баҳолашнинг назарий ва методологик масалаларни, уни

ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни таснифлаш ва аниқлаш йўллари ҳамда унинг самарадорлигини ошириш учун ушбу кўрсаткичларнинг омилли таҳлили қараб чиқилган.

Диссертациянинг **тўртинчи боби** эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг молиявий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг методологик муаммоларига, хусусан, уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни таснифлаш, аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари ҳамда молиявий салоҳият самарадорлигини баҳолаш ва унга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш усулларига бағишланган.

Тадқиқотнинг **бешинчи бобида** эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустақамлигини таҳлил қилишнинг назарий ва методологик муаммолари қараб чиқилган бўлиб, унда мазкур кўрсаткичларни баҳолашнинг объектив зарурати, уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари кўрсатиб берилган.

Ишнинг **олтинчи боби** эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг молиявий барқарорлигини баҳолаш ва таҳлил қилишнинг методологик муаммоларига бағишланган. Унда мазкур категорияни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни таснифлаш, аниқлаш ва таҳлил қилиш йўллари кўриб чиқилган.

Хулосада тадқиқот натижасида олинган асосий хулосалар ва иқтисодий таҳлилни ривожлантиришга қаратилган тавсиялар ўз ифодасини топган.

II. ҲИМОЯГА ОЛИБ ЧИҚИЛАДИГАН АСОСИЙ МАСАЛАЛАР ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ ЯНГИЛИГИ.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги иқтисодий таҳлилнинг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитига, Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлига, иқтисодиётнинг ҳозирги босқичи ва келажак истиқболига мос назарий ва методологик масалаларини ишлаб чиқишдан иборатдир. Ушбу кенг қамровли масалаларнинг аниқ ечими қуйидаги илмий-назарий хулоса ва тавсияларда ўз аксини топган:

2.1 Иқтисодий таҳлил назариясини такомиллаштириш бўйича:

- иқтисодий таҳлилнинг бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиётга ва Ўзбекистоннинг ўзига хос иқтисодий тараққиёт йўлига, бухгалтерия ҳисобининг миллий андозаларига мос илмий-назарий хулосалар билан бойитилган такомиллашган таркибий тузилиши ишлаб чиқилди;

- иқтисодий таҳлил таркиби, унинг назарияси, молиявий таҳлил ва бошқарув таҳлилларидан иборат эканлиги назарий жиҳатдан асосланди;

- иқтисодий таҳлилнинг предмети, методи ва вазифалари бугунги бозор муносабатлари нуқтаи назаридан, тарихий жиҳатдан тадқиқ қилиниб, мазкур тушунчаларнинг мазмуни бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт талабларига мос ҳолда очиб берилди;

- корхоналар хўжалик фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларнинг иқтисодий мазмуни бўйича таснифи ва функциялари илмий-назарий жиҳатдан асосланди;

- иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар таркибига корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини, иқтисодий ва молиявий мустақкамлигини, меҳнат салоҳиятини, молиявий барқарорлигини ифодаловчи бирқанча янги кўрсаткичларни киритиш лозимлиги илмий-назарий жиҳатдан асосланди, ушбу кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилишнинг назарий ва методологик муаммоларини ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқилди;

- корхона рейтингини аниқлаш ва унинг самарадорлигини ошириш учун ички имкониятларни кидириб топишда комплекс баҳолаш усуллари тавсия қилинди;

- натижавий кўрсаткичлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлашда унга боғлиқ кўрсаткичлар тизимидан омилли таҳлил учун математик моделини тузиш йўллари илмий-назарий жиҳатдан асосланди.

2.2. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилишни такомиллаштириш бўйича:

- корхонанинг хўжалик фаолиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш учун кўрсаткичлар таркибига янги «Иқтисодий салоҳият» ва «Молиявий салоҳият» тушунчалари киритилди.

- иқтисодий салоҳият кўрсаткичининг мазмуни назарий жиҳатдан асосланиб, унинг таркиби асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий активлар ва меҳнат салоҳиятидан иборат эканлиги, ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилишда уларни бир хил ўлчамда ифодалаш мумкинлиги, мазкур кўрсаткичларни алоҳида ва комплекс тарзда таҳлил қилишнинг методологик йўллари ишлаб чиқилди;

- асосий воситалар, айланма маблағлар, номоддий активлар ва меҳнат салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг такомиллашган тизими, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари, ушбу кўрсаткичларга таъсир қилувчи омилларни ҳисоблашнинг янги моделлари ва усуллари тавсия қилинди;

- корхона молиявий салоҳиятининг мазмуни ва таркиби асосланди, унинг ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағлардан иборат эканлиги, уларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, шу кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилишнинг назарий ва методологик жиҳатлари асосланди;

- корхонанинг иқтисодий ва молиявий салоҳиятдан самарали фойдаланиш йўллари, уларга таъсир қилувчи омиллар таҳлили ишлаб чиқилди.

2.3. Корхонанинг молиявий барқарорлигини баҳолаш ва таҳлил қилишни такомиллаштириш бўйича:

- корхона молиявий барқарорлигининг иқтисодий мазмуни асосланди, уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларнинг таснифи ишлаб чиқилди;

- корхона молиявий барқарорлигини ва тўлов қобилиятини ифодаловчи кўрсаткичларни баҳолаш ва таҳлил қилиш усуллари тавсия қилинди;

- мазкур кўрсаткичларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни таҳлил қилишнинг методологик жиҳатлари яратилди.

2.4. Корхонанинг мустаҳкамлиги ва банкротлигини ифодаловчи кўрсаткичларни такомиллаштириш бўйича:

- эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг мустаҳкамлигини иқтисодий ва молиявий жиҳатдан баҳолаш лозимлиги асосланди;

- корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини ифодаловчи янги кўрсаткичлар тизими, уларни баҳолаш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқилди;

- корхонанинг иқтисодий ночорлигини ва банкротлик ҳолатини баҳолаш йўллари тадқиқ қилиниб, уларнинг такомиллашган усуллари тавсия қилинди.

2.5. Иқтисодий таҳлил фанининг ривожланиш истикболини белгилаш бўйича:

- иқтисодий таҳлил фанини келажакда ривожлантириш учун, унинг янги таркиби бўйича тадқиқ қилиш лозимлиги, уни фойдаланувчиларнинг талабидан келиб чиққан ҳолда бажариш зарурлиги, унинг турлари ва шаклларини такомиллаштириш муҳимлиги асосланди;

- иқтисодий таҳлилни ахборот манбаини такомиллаштириш, молиявий ҳисоботларни келажакда таҳлил талабига мослаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

- иқтисодий таҳлил фанини мустақил фан сифатида олий ва ўрта махсус ўқув юртларида барча иқтисодиётга оид ўқув йўналишларида ўқитиш лозимлиги асосланди ва ушбу фаннинг янги ўқув-услубий модули ишлаб чиқилди ҳамда шу асосда дарслик ва ўқув қўлланмалар нашр этилиб, унинг эркин иқтисодиёт шароитида ривожланиши учун тегишли назарий асос яратилди.

III. ҲИМОЯГА ОЛИБ ЧИҚИЛАДИГАН ИЛМИЙ ИШЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА МАЗМУНИ

Бозор муносабатларининг шаклланиши ва иқтисодиётни эркинлаштириш жараёни бевосита кўп мулкчиликка асосланган иқтисодий тизимнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Бундай шароитда ҳар бир хўжалик юритувчи субъект³ ўз мулкнинг эгаси, хўжалик фаолиятининг раҳбари, унинг иқтисодий ва молиявий барқарор тараққиётини таъминлашнинг масъулдир. Бу жараён, бир томондан, ҳар бир корхонага эркинликни таъминласа, иккинчи томондан, унинг масъулиятини оширади. Бу масъуллик корхонанинг хўжалик фаолиятини узлуксиз таҳлил қилиб боришни тақозо қилади. Аммо бозор муносабатларига

³ Келгусида корхона деб юритилади

асосланган эркин иқтисодиётга мос иқтисодий таҳлилнинг назарий асослари: предмети, методи, вазифалари, таркиби, таснифи, қўлланиладиган кўрсаткичлар тизими каби муҳим жиҳатлари ҳамон тўлиқ ўрганилган эмас. Ушбу тушунчаларнинг hozirги замон талабига жавоб берадиган таърифлари етарли даражада ишлаб чиқилмаган.

Иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнида корхонанинг хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий ҳодисаларнинг натижасини ўрганадиган фан - бу, иқтисодий таҳлил фанидир. Ушбу фanning бозор муносаатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитига мос келадиган предметининг назарий жиҳатдан асосланган таърифи ишлаб чиқилди. Бунда унинг қуйидаги талабларга жавоб бериши инобатга олинди.

Биринчидан, у эркин иқтисодиёт шароитида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ўзида ифодалаш керак.

Иккинчидан, иқтисодий жараёнларга таъсир этувчи объектив ва субъектив омилларнинг ўрганилиши кўриниб туриши лозим.

Учинчидан эса, у ўз чегарасига, фаолият доирасига эга бўлиш учун бутун хўжалик фаолиятидан ўзига тегишли соҳани ажратиб кўрсатиши мақсадга мувофиқ. Бунда корхоналар хўжалик фаолиятида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва ходисалар натижасининг маълумотлар манбаида ифодаланган ахборотларни ҳам инобатга олиш зарур.

Бу борада чоп қилган ишларимизда⁴ ҳам айtilган эди. Уни такомиллаштириб юқорида келтирилган хулосалардан келиб чиқиб иқтисодий таҳлил фани предметиға қуйидагича таъриф берилди. **Иқтисодий таҳлил фанининг предмети** деганда эркин иқтисодиёт шароитида ишлаётган хўжалик юритувчи субъектларнинг (корхоналарнинг) хўжалик фаолиятида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва ходисалар натижаларининг маълумотлар манбаида (режа, ҳисоб, ҳисобот ва бошқалар) ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) орқали, унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқишини ўрганиш тушинилади.

Иқтисодий таҳлилнинг ушбу таърифини назарий жиҳатдан қуйидагича исботлаш мумкин. Иқтисодий таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида ўрин тутади, чунки иқтисодий жараёнлар ўз - ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ўргатмайди. Бу фақат мазкур фанда ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил қилади.

Тадқиқотлар кўрсатдики, иқтисодий таҳлилнинг предметини ўрганишда фақат содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан

⁴ Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлилнинг предмети, методи ва унда қўлланиладиган усуллар. Самарқанд. СамКИ.1999. - 3 бет. Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлилнинг назарий асослари. - Самарқанд, СамКИ. 1999. - 3 бет. Пардаев М.К. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик. Самарқанд «Зарафшон» нашр. - 2001. - 9 бет.

чекланиб қолиш мутлақо етарли эмас экан. Таҳлилдан мақсад мавжуд натижага одилона баҳо бериш билан биргаликда йўл қўйилган камчиликларни келгусида бартараф қилиш ва шу орқали таҳлил қилинаётган объектнинг иқтисодий ва молиявий аҳволини яхшилашдан иборатдир. Бу эса содир бўлган ва бўлаётган жараёнларга тўғри баҳо бериб, бўладиган жараёнлар андозасини ҳам кўрсатиб беришни тақозо қилади. Бу хулоса таҳлилнинг предмети ўтган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига қамраб олишини кўрсатади.

Маълумки, барча ижтимоий-иқтисодий жараёнлар натижаси кўрсаткичларда ифодаланади. Кўрсаткичлар эса асосан маълумотлар манбаида (режаларда, меъёрларда, ҳисобларда, ҳисоботларда ва ҳ.к.) ўз аксини топади. Иқтисодий жараёнлар яқка-яқка бўлиб эмас, балки бир-бирига диалектик боғлиқ равишда бирданига содир бўлади. Унинг ҳар бир жиҳати алоҳида кўрсаткичларда ифодаланади. Шу тўғрисида хўжалик фаолиятини ўрганишда битта кўрсаткич эмас, балки кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланилади. Бу эса ўз навбатида таҳлил предметини ўрганишда маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар системасига асосланиш заруратини келтириб чиқаради.

Маълумки, жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни ўрганишдан жуда кўп иқтисодий фанлар мавжуд. Лекин уларнинг ичида таҳлил фани хўжалик фаолиятининг натижасига одилона баҳо бера олади. Ундаги ижобий ва салбий ўзгаришларга омиллар таъсирини аниқлайди. Шуларга асосан хўжалик фаолиятини яхшилаш йўлларини ишлаб чиқади. Бу хусусиятлар фақат таҳлилга хос бўлганлиги учун ҳам унинг предметига натижага тўғри баҳо бериш ва яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш лозимлиги кўрсатилган.

Ҳар қандай фаннинг назарий асосини тадқиқ қилганда унинг методини (усулини) ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Табиат ва жамиятда содир бўладиган ҳодиса ва жараёнлар бир - бири билан узвий боғлиқ ва алоқададир. Бу эса ўрганилаётган объектга диалектик нуқтаи назардан ёндашишни талаб қилади. Иқтисодий таҳлил фани методининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти бугунги бозор муносабатлари ва эркин иқтисодиётга мос ҳолда назарий жиҳатдан тўғри ҳал қилинган эмас. Шу тўғрисида ушбу масалага атрофлича тўхталиб, турли иқтисодчи олимларнинг фикрларини тарихий жиҳатдан тадқиқ қилиб, иқтисодий таҳлил фани методининг таърифини ишлаб чиқиш учун унинг бир қанча талабаларга жавоб бериш лозимлиги асосланди:

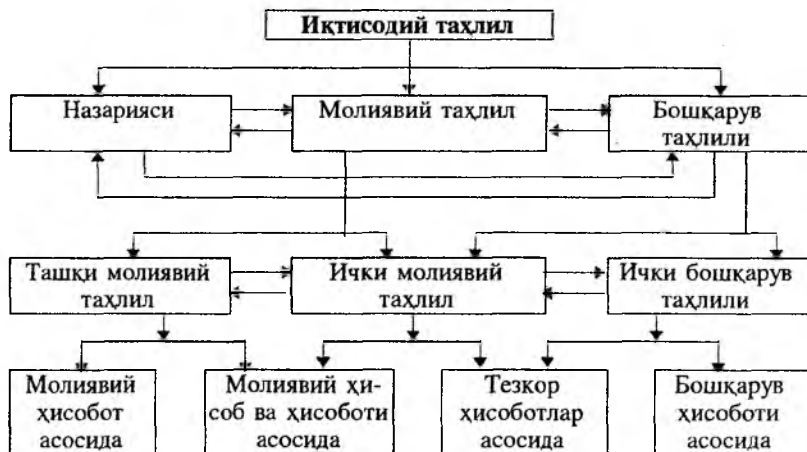
- 1) ҳар қандай фан методининг назарий асоси бўлиши керак;
- 2) унда нимани ўрганиши, унинг қаерда ва қайси кўрсаткичлар билан ифодаланиши кўриниб турмоғи лозим;
- 3) мазкур фан қайси объектни ва қайси даврни ўз ичига олган ҳолда ўрганиши ҳам аниқ бўлиши керак;
- 4) нима мақсадда амалга оширилиши ўз ифодасини топмоғи даркор;
- 5) шу мақсадни амалга ошириш учун нималар қилиниши алоҳида таъкидланиши лозим.

Ана шу талабга жавоб берадиган ҳолида, фикримизга, иқтисодий таҳлил фани методининг мазмунини тўлиқ ифода қилади. Бу назарий ҳулосадан келиб чиқиб, иқтисодий таҳлил фанининг методига қуйидагича таъриф берилди. “Иқтисодий таҳлилнинг методи диалектик методга асосланган бўлиб, унинг предметини мотам ва замонда, ахборотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) асосида ҳар томонлама комплекс ўрганиш, мавжуд ички ва ташқи имкониятларни (резервларни) аниқлаш, объектнинг самарадорлигини ошириш, унинг иқтисодий қудратини юксалтириш, молиявий барқарорлигини таъминлаш, бошқаришни такомиллаштириш мақсадида қўлланиладиган усуллар мажмуидан иборатдир”.

Бизнинг фикримизча ушбу таъриф иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилга қўйиладиган барча назарий ва амалий талабларга жавоб беради.

Тадқиқот натижасида иқтисодий таҳлилнинг эркин иқтисодиётга мос вазифаси белгилаб берилди ва уларнинг ҳар бири илмий-назарий жиҳатдан асосланди.

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида «Иқтисодий таҳлил» фани иқтисодиётга оид мутахассисликни шакллантирувчи муҳим фанлардан бирига айланди. Аммо унинг таркибий тузилиши ҳамон асосланган эмас. Бизнинг фикримизча, иқтисодий таҳлил фани учта таркибий қисмдан: иқтисодий таҳлил назарияси, молиявий таҳлил ва бошқарув таҳлилидан иборат бўлмоғи ва уларнинг ҳам ҳар бирининг таркиби бугунги эркин иқтисодиётга мос ҳолда такомиллашмоғи лозим (1-чизма).

1-Чизма. Иқтисодий таҳлилнинг таркибий тузилиши.

Ишда иқтисодий таҳлилнинг ҳар бир қисмига қайси масалалар киритилиши исботланди ва тавсия қилинди.

Тадқиқот натижаси шуни кўрсатдики, ҳамон **иқтисодий таҳлил назарияси** фанининг таркиби бўйича олимлар бир қарорга келолган эмас. Унда қаралиши лозим бўлган бобларни ҳар бир муаллиф ёки мактаб олимлари турлича талқин қилмоқда.

«Иқтисодий таҳлил назарияси» фанининг таркибий тузилишини асослаш учун ҳозиргача мавжуд адабиётлар гадқиқ қилинди ва унинг Ўзбекистоннинг ўзига хос бўлган иқтисодий тараққиёт йўлига мос таркибий тузилиши ишлаб чиқилди. Мазкур фан бобларини шакллантиришда қуйидаги талабларни инобатга олиш лозимлиги асосланди. Булар жумласига:

- шу фаннинг амалий қисмида кўрилмайдиган, аммо уни ўрганишда методологик асос бўладиган масала ёритилиши;
- шу фаннинг ўзига хос хусусиятини очиб берадиган саволларнинг мавжудлиги;
- шу фаннинг тарихи ва истикболини белгилаб берувчи жиҳатларнинг ифодаланиши;
- мазкур фанининг бошқа фанлар ўртасида тутган ўрни каби масалаларни киритиш мумкин.

Иқтисодий таҳлил назариясининг муҳим жиҳатларидан бири унинг **турлари ва шакллари**дир. Аммо ушбу масала иқтисодий таҳлилга бағишланган адабиётларда ўз ечимини топган эмас. Жуда кўп адабиётларда уларни фарқламасдан, иқтисодий таҳлилнинг турларини шакли билан аралаштириб юбормоқда. Ишда, бу бўйича барча олимларнинг қарашлари тадқиқ қилиб, иқтисодий таҳлил турларини тўққизта белгиси бўйича таснифлаш лозимлиги тавсия қилинди ва шу билан бирга уларнинг шаклларига нималар кириши ҳам назарий жиҳатдан асосланди.

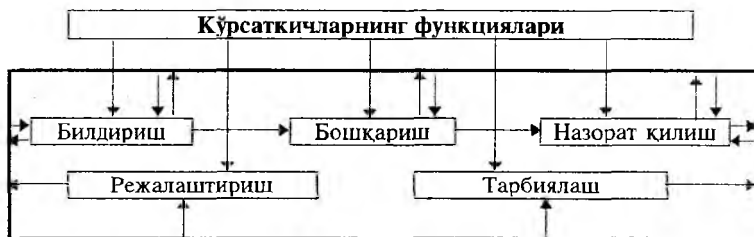
Кундалик ҳаётимизда узлуксиз содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар тўғрисида маълум тушунчага эга бўлиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Жамият миқёсида ва унинг ҳар бир бўғинида содир бўлаётган иқтисодий жараёнларни бошқариш ҳам иқтисодий кўрсаткичлар орқали амалга оширилади.

Аммо **иқтисодий кўрсаткичлар** тушунчаси иқтисодий адабиётларда етарли даражада ёритилмаган. Шу билан бирга уларнинг вазифалари ва функциялари ҳам назарий жиҳатдан ўрганилмаган.

Шу туфайли иқтисодий кўрсаткичлар тўғрисидаги тадқиқотни кўрсаткичнинг тушунчасини аниқлашдан бошлашни лозим, деб топдик.

Иқтисодий кўрсаткич деганда жамиятда ва унинг ҳар бир бўғинида (ҳўжалик юритувчи субъектида) содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни рақамларда ифода этувчи маълум категориянинг номи билан аталувчи тушунчага айтилади.

Иқтисодий кўрсаткичлар, ҳозирги иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида, қуйидаги функцияларни бажаради: билдириш, бошқариш, назорат қилиш, рағбатлантириш, тарбиялаш (2-чизма).

2-Чизма. Иқтисодий кўрсаткичларнинг функциялари.

Ишда иқтисодий кўрсаткичлар функцияларининг тавсифи назарий жиҳатдан атрофлича ёритилган.

Корхоналар хўжалик фаолиятини чуқур ўрганиш учун кўрсаткичлар гизимидан фойдаланилади. Аммо иқтисодий адабиётларда ўзинизга хос, эркин иқтисодиёт шароитига мос кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқилмаган. Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятини тўлиқ ифодалаш учун уларнинг таркиби ва таснифи асосланди (3-чизма).

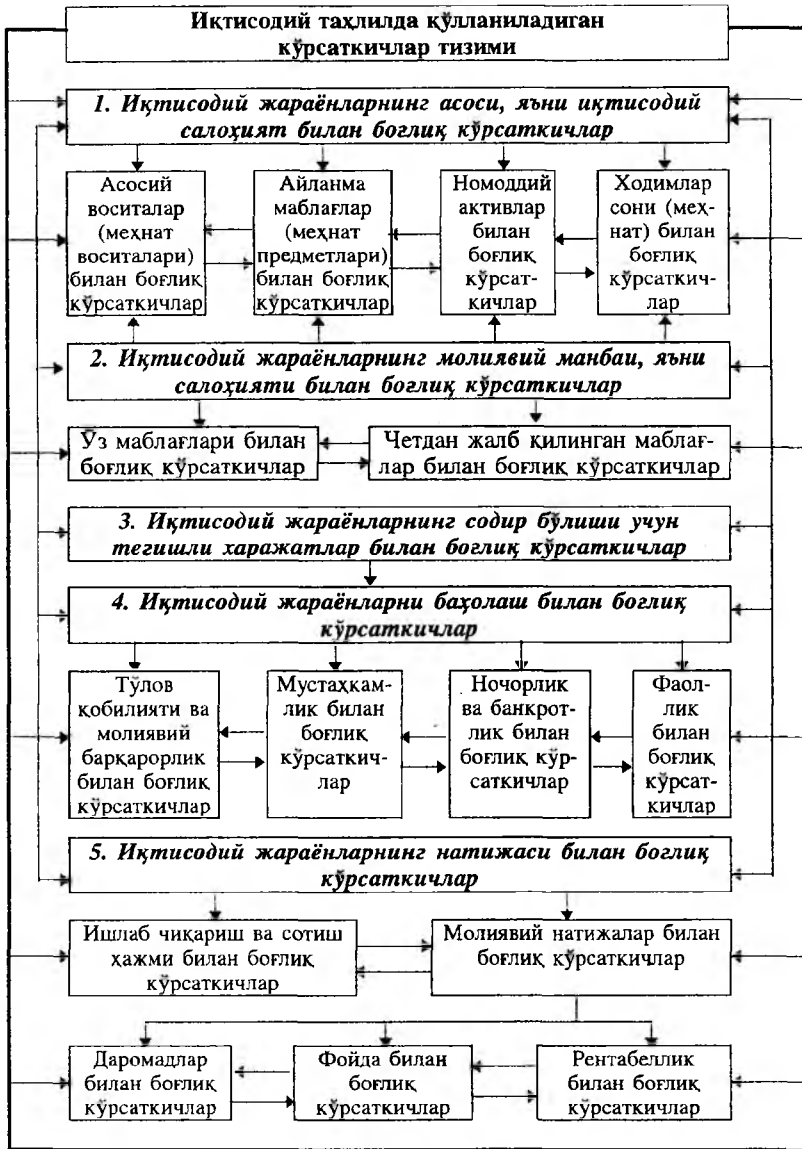
Ушбу кўрсаткичлар йирик иккита блокдан иборат бўлиб, биринчи блок (1-3 гуруҳлар) иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши учун моддий ва молиявий манбалар билан таъминланишини ифодаловчи кўрсаткичларни ўз ичига олади. Иккинчи блокда (4-5 гуруҳлар) эса, бевосита иқтисодий жараёнлар ва уларнинг натижаси билан боғлиқ кўрсаткичлар ифода этилган.

Биринчи блокда иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши учун унинг моддий асоси бўлиши лозимлиги кўрсатилган. Бу кўрсаткичлар ўз ичига меҳнат воситалари, меҳнат предметлари ва меҳнатнинг ўзини ҳамда номоддий активларни олади. Буларнинг молиявий таъминоти, яъни манбаи билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам алоҳида гуруҳда ифодаланган. Бу эса, унинг ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағларда ўз аксини топади. Ҳаммаси мавжуд бўлгач, иқтисодий жараённинг содир бўлиши учун маълум миқдорда харажатлар талаб қилинади. Буларнинг ҳаммаси корхонада иқтисодий жараёнларнинг содир бўлишини таъминлайдиган манбалардир.

Иккинчи блокда бевосита шу иқтисодий жараёнларни ва унинг натижаларини баҳолашга қаратилган кўрсаткичлар туркуми ифодаланган.

Кўрсаткичларнинг ушбу тизими иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисми бўлган молиявий таҳлилнинг асосий мазмунини ташкил қилади. Фақат шунинг илоҳотида олиш лозимки, биринчи блокнинг 3-бандидаги харажатлар билан боғлиқ кўрсаткичларнинг умумий ҳажми молиявий таҳлилда, уларнинг таркибий тузилиши алоҳида турлари бўйича бошқарув таҳлилида ўрганилади.

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароити талабларидан келиб чиқиб, корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини баҳолашда **иқтисодий салоҳият** категориясини қўллаш, унинг тушунчаси ва таркибини тубдан янгилаш лозимлиги назарий жиҳатдан асосланди.

3-Чизма. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичлар тизимининг иқтисодий мазмуни буйича таънифи

Эндиликда корхонада иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши ва унга маълум даражада фойда келтириши учун моддий (асосий воситалар, айланма маблағлар) ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Уларнинг жамланмасини олдингидек моддий ва меҳнат ресурслари деб аташ етарли бўлмайди, чунки уларнинг таркибига номоддий активлар кирмайди. Шу туфайли уларни корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) деб аташни тавсия қилмоқдамиз.

Корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) деганда, унда содир бўладиган молиявий-ҳўжалик фаолиятини (иқтисодий жараёнларни) тўлиқ таъминлашда бевосита иштирок этадиган барча моддий ва меҳнат ресурслари (бойликлари) ҳамда номоддий активлар мажмуи тушунилади. Буларнинг таркибий тузилишини куйидаги чизмада кўриш мумкин (4-чизма).

4-чизма. Корхона иқтисодий салоҳиятининг (потенциалининг) таркибий тузилиши

Корхона иқтисодий салоҳиятини баҳолашнинг турли йўллари ишлаб чиқилди. Унинг умумий ҳажмини аниқлашда тўлиқ қиймати, келтирилган харажатлар ва жорий харажатлар шаклида ҳисоблаш йўллари асосланди.

Корхона иқтисодий салоҳияти таркибига кирадиган асосий воситалар, айланма маблағлар ва номоддий активлар қиймати бухгалтерия балансида ифодаланади. Аммо меҳнат салоҳиятининг умумий ва келтирилган қийматининг пулдаги ифодаси ҳали бухгалтерия ёки статистик ҳисоб ва ҳисоботларда ифдаланмайди. Аммо корхона иқтисодий салоҳиятининг умумий қийматини аниқлаш учун меҳнат салоҳиятининг ҳам шунга тенглаштирилган қийматини аниқлашни тақозо қилади. Буни инobatга олиб ишда меҳнат салоҳиятининг умумий ҳажмини, келтирилган қийматини ва харажатлар бўйича жорий қийматини аниқлаш усуллари ишлаб чиқилди.

Корхонанинг иқтисодий салоҳиятини (потенциалини) **келтирилган харажатлар** ($Kп^{кx}$) нуктаи назаридан ҳисоблаш унинг қанча қисми шу ҳисобот даврида янгидан яратилган маҳсулот (иш, хизмат) қийматига киришини аниқлаш учун зарур бўлади. Бунда айланма маблағларнинг тўлиқ сўммаси, асосий воситалар ва номоддий активларнинг шу жорий йил давомида эскириш сўммасини ва ишчи ва хизматчиларга тўланадиган меҳнат ҳақи (Mx) сўммасини олиш мумкин. Буни аниқлаш учун қуйидаги формулани тавсия қиламиз:

$$Kп^{кx} = (Ав . Ан) + (Айм . Кай) + (На . Эн) + Mx$$

Бунда: *Ав - асосий воситаларнинг (капиталнинг) ўртача қиймати;*
Айм - айланма маблағларнинг (капиталнинг) ўртача қиймати;
Кай - айланма маблағларнинг айланувчанлик коэффициенти (марта);
На - номоддий активларнинг ўртача қиймати;
Ан - асосий воситаларнинг эскириши (амартизация) нормаси;
Эн - номоддий активларнинг эскириш нормаси;
Mx - меҳнатга тўланадиган ҳақ сўммаси (ижтимоий сугурта билан).

Бу корхона иқтисодий салоҳияти (потенциали)нинг жорий даврида ишлатилиши мумкин бўлган қийматини ифодалайди.

Корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларнинг назарий жиҳатдан асосланган таснифи ишлаб чиқилди. Уларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш тавсия қилинди. Иқтисодий салоҳият:

- ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Ушбу гуруҳлар бўйича ҳар бир кўрсаткични аниқлаш йўллари ҳам ишлаб чиқилган (1-жадвал).

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида ҳар қандай кўрсаткични яхшилаш учун, унинг ички имкониятларини ахтариб топишни тақозо қилади. Буни инобатга олиб ишда корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш усуллари, уларнинг самарадорлигини баҳолаш йўллари ҳамда омиллар таъсирини аниқлашнинг методологик жиҳатлари ишлаб чиқилди.

Эркин иқтисодиёт шароитида **корхона молиявий салоҳияти таҳлили** иқтисодий таҳлилнинг таркибий қисмини ташкил қилмоғи лозим. Зеро, иқтисодиётни эркинлаштириш ва қўпмулкчиликнинг шаклланиши ҳар бир корхона мулкчининг манбасини мазмун жиҳатидан ўзгаришига олиб келди. Олдин корхонанинг «ўз маблағи» ҳам, «четдан жалб қилинган маблағи» ҳам давлатники эди. Энди «ўз маблағи» ўзиникига, четдан жалб қилинган маблағлар бировниқига айланди. Бу эса ҳар бир корхонада моддий ва номоддий маблағлар манбаи бўлган,

**Корхона иқтисодий салоҳиятини (Ис) ифодаловчи
кўрсаткичларнинг мазмуни ва аниқланиш йўллари**

Кўрсаткичлар-нинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи	Ахборот манбаларида ифодаланиши
1	2	3	4
1. Ис ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар			
1.1. Ис. умумий ва ўртача қиймати	Таҳлил даврида Ис. сўм-масининг ўртача неча сўм эканлигини ифодалайди	Ис.йб + Ис.йо 2	$[(310_{\text{юб}} + \text{Мс}) + (310_{\text{йо}} + \text{Мс})] / 2$ Мс- меҳнат салоҳияти
1.2. Ис.нинг таркибий тузилиши	Ис. ҳар бир моддасининг (Исi) умумий сўммадаги улушини ифодалайди	Исi ----- x 100 Ис	110 / (310+Мс) ва х.к.
1.2.1. Ав.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Ав.нинг Ис. умумий сўм-масида неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	Ав ----- x 100 Ис	$012 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.2. Айм.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Айм.нинг Ис. умумий ҳажмида неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	Айм ----- x 100 Ис	$300 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.3. На.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	На.нинг Ис. умумий сўм-масида неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	На ----- x 100 Ис	$022 / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.2.4. Мс.нинг Ис. умумий сўм-масидаги улуши	Меҳнат салоҳиятининг Ис. умумий сўм-масида неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	Мс ----- x 100 Ис	$\text{Мс} / [(310 + \text{Мс}) \times 100]$
1.3. Ис. таркибига кирувчи моддалар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар	Ис. таркибига кирувчи ҳар бир моддаси (Ав. Айм. На. Мс.) бўйича уларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими тегишли моддалар таҳлил қилинганда алоҳида тасвирланади	Ушбу кўрсаткичлар тегишли моддаларни таҳлил қилганда аниқланади.	Бирқанча гуруҳлари бўйича
2. Ис. билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар			
2.1. Корхона активларининг Ис. билан таъминланганлиги	1 сўм корхона активлари сўм-масига қанча Ис. сўм-маси тўғри келганлигини кўрсатади	Ис Б	$(310 + \text{Мс}) / 310$
2.2. Мс.нинг Ис. билан таъминланганлиги	1 сўм меҳнат салоҳияти қийматига қанча Ис. сўм-маси тўғри келганлигини ифодалайди	Ис Мс	$(310 + \text{Мс}) / \text{Мс}$

2.3. Ис. таркиби га кирувчи моддалар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар	Ис.нинг таркибига кирувчи ҳар бир моддаси билан таъминланганликни ифода этадиган кўрсаткичлар тизими Ав. Айм. На. Мс. кўрсаткичлар ўрганилганда алоҳида тасвирланади	Ушбу кўрсаткичлар Ис.нинг тегишли моддаларини таҳлил қилганда аниқланади.	Бирқанча гуруҳлар бўйича
3. Корхона Ис. самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар			
3.1. Ис. рентабеллиги	100 сўм иқтисодий салоҳият қийматига неча сўм фойда тўғри келишини ифодалайди	Ф ----- x 100 Ис	200 2-ш / (310 + Мс)
3.2. Ис. даромадлиги	100 сўм Ис. қийматига неча сўм даромад тўғри келишини ифодалайди	Д ----- x 100 Ис	050 2 ш / (310+ + Мс)
3.3. Ис. натижавийлиги	1 сўм Ис. қийматига неча сўм натижавий кўрсаткич (сотилган маҳсулот, товар маҳсулоти ва ҳ.к.) тўғри келишини кўрсатади	Q Ис.	010 2ш / (310 + + Мс)
3.4. Ис. таркиби га кирувчи моддалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	Ис. таркибига кирувчи моддалар (Ав. Айм. На. Мс.) самарадорлигини ўрганишда кўрсаткичлар тизими шаклида фойдаланилади.	Ушбу кўрсаткичлар Ис.нинг тегишли моддаларини таҳлил қилганда аниқланади	Бирқанча гуруҳлари бўйича

унинг молиявий салоҳиятини таҳлил қилишни тақозо қилади.

Иқтисодий таҳлил фанида «корхонанинг молиявий салоҳияти» тушунчаси янги бўлганлиги туфайли унинг қоидаси, яъни таърифи ишлаб чиқилди. Корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) деб унинг фаолиятини тўлиқ таъминлайдиган турли манбалардан таркиб топган молиявий маблағлар мажмуига айтилади.

Корхонанинг молиявий салоҳияти, таъкидланганидек, икки қисмдан яъни ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағлардан иборат.

Корхонанинг ўз маблағи иқтисодий мазмуни бўйича қўйилган капитални ташкил қилади. Лекин корхона ўз фаолияти давомида фойда олиб бир қисмини ўзининг низом жамғармасига ҳам ўтказиб боради. Бундай маблағлар тўпланган капитал деб айтилади. Демак, корхонанинг ўз маблағи икки гуруҳдан, яъни қўйилган ва тўпланган капиталдан иборатдир.

Корхонанинг четдан жалб қилинган маблағлари қайтарилиш муддатига қараб узоқ муддатли ва қисқа муддатли четдан жалб қилинган

маблағларга бўлинади. Ишда уларнинг таркибий тузилиши, иқтисодий мазмуни очиб берилган.

Ҳар бир жараёни, иқтисодий категория ёки тушунчани иқтисодий жиҳатдан таҳлил қилиш учун уларни кўрсаткичларда ифодалаш лозим. Шу туфайли молиявий потенциални таҳлил қилишда унинг анча кенг қамровли тушунча эканлигидан келиб чиқиб, уни тўлиқ ва батафсил ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги асосланди. Бироқ, кўрсаткичлар тизими бу бир қанча кўрсаткичлар тўплами эмас, балки бир-бирига боғлиқ бўлган кўрсаткичлар гуруҳидан иборатдир. Бундан келиб чиқиб, кўрсаткичлар тизими деганда бир категорияга мансуб бир қанча кўрсаткичларни маълум белгилари бўйича аниқ гуруҳларга бўлинган кўрсаткичлар туркуми тушунилиши исботланди.

Молиявий салоҳиятни ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий мазмуни жиҳатидан икки гуруҳга: молиявий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар; молиявий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга бўлиш тавсия қилинган (5-чизма).

5-Чизма. Корхона молиявий салоҳиятини (потенциалини) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими

Ишда корхонанинг молиявий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар гуруҳининг ҳар бири алоҳида-алоҳида қараб чиқилган.

Молиявий салоҳият (Ms) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга маълум бир даврда улар қай аҳволда эканлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар кириши, унинг умумий ҳажми, таркиби тўғрисидаги маълумотларни айнан шу ҳолатини таҳлил қилиш йўли билан аниқлаш мумкин-

лигини ва мазкур гуруҳ кўрсаткичларнинг яна икки гуруҳга: Мс. ҳолатининг ўз маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлари; Мс. ҳолатнинг четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларига бўлиниши исботланган.

Ҳар иккала гуруҳ кўрсаткичларига ҳам бир қанча алоҳида кўрсаткичларнинг кириши ҳам асосланган.

Молиявий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар асосан унинг қандай фойдаланаётганидан далолат беради. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш учун натижани молиявий потенциалнинг ўртача йиллик қийматиға бўлиш йўли билан аниқланишини ва уларнинг бир қанча гуруҳларга: Мс. самарадорлигини ифодаловчи умумий кўрсаткичлар; Мс. самарадорлигини ифодаловчи ўз маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар; Мс. самарадорлигини ифодаловчи четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга бўлиниши исботланган.

Учала гуруҳ кўрсаткичлар ҳам ўз навбатида бир қанча алоҳида кўрсаткичлардан иборатлиги исботланган. Корхоналар молиявий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳали иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилмаганлигини инобатга олиб уларни аниқлаш йўллариға алоҳида аҳамият берилган.

Корхона молиявий салоҳияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларидан бири, уларга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш орқали мавжуд ички имкониятларни ахтариб топишдан иборатдир. Буни инобатга олиб корхона молиявий салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи айрим кўрсаткичлар ўзгаришиға алоҳида омилларнинг таъсирини ҳисоблаш усуллари аниқ маълумотлар асосида ёритилди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики корхонанинг молиявий салоҳияти (потенциали) фойдалилиги (Y), яъни натижанинг ўзгариши корхона ўз маблағлари рентабеллигига (X_1), ўз маблағининг узоқ муддатли пасивлардаги ҳиссасига (X_2), узоқ муддатли пасивларнинг қисқа муддатли четдан жалб қилинган маблағлардаги ҳиссасига (X_3) ва четдан жалб қилинган қисқа муддатли маблағларнинг молиявий потенциалдаги ҳиссасига (X_4) боғлиқ экан. Ушбу боғлиқликни қуйидагича ифодалаш тавсия қилинди:

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot X_4 = \sum_{i=1}^4 X_i \quad (i=1,4)$$

Ушбу омилларнинг корхона молиявий салоҳияти рентабеллигига таъсирини аниқлаш учун уларнинг математик модели, шунга асосан индекс ва занжири алмаштириш усулларидан фойдаланган ҳолда таҳлил қилиш методологияси ишлаб чиқилди ва тавсия қилинди.

Бу омиллар таъсирини аниқлаш учун юқорида келтирилган математик боғланишдан фойдаланган ҳолда кўрсаткичларнинг индивидуал индексини қўллаб қуйидаги ҳисоб-китобни амалга оширишни тавсия қиламиз.

1. Натижанинг биринчи омил эвазига ўзгарганлигини (ΔU_{x_1}) топиш учун натижанинг режадаги миқдорини (Y_0) биринчи омилнинг индивидуал индексига (i_{x_1}) кўпайтириб ($Y_0 \cdot i_{x_1}$) чиққан миқдордан натижанинг режадаги миқдори айрилади:

$$\Delta U_{x_1} = (Y_0 \cdot i_{x_1}) - Y_0$$

2. Натижа ўзгаришига иккинчи омил таъсирини (ΔU_{x_2}) аниқлаш учун натижанинг биринчи омил индекси билан ҳисобланган миқдорини ($Y_0 \cdot i_{x_1}$) иккинчи омилнинг индивидуал индекси билан кўпайтирилади ($Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) ва чиққан миқдордан натижанинг биринчи омил индивидуал индекси билан ҳисобланган миқдори ($Y_0 \cdot i_{x_2}$) айрилади:

$$\Delta U_{x_2} = (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}) - (Y_0 \cdot i_{x_1})$$

3. Натижа ўзгаришига учинчи омил таъсирини (ΔU_{x_3}) аниқлаш учун натижанинг биринчи ва иккинчи омил индивидуал индекси билан қайта ҳисобланган миқдорини ($Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) учинчи омилнинг индивидуал индекси билан кўпайтирилади ($Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}$) ва аниқланган миқдордан натижанинг биринчи ва иккинчи омил эвазига кўпайтирилган миқдори ($Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) айрилади:

$$\Delta U_{x_3} = (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}) - (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2})$$

4. Натижа ўзгаришига тўртинчи омил таъсирини (ΔU_{x_4}) аниқлаш учун натижанинг ҳақиқий миқдоридан (Y_1) унинг урта омил индивидуал индекси билан қайта ҳисобланган миқдори ($Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}$) айрилади:

$$\Delta U_{x_4} = Y_1 - (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}) \text{ ёки}$$

$$\Delta U_{x_4} = (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3} \cdot i_{x_4}) - (Y_0 \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3})$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек, натижанинг умумий фарқига тенг бўлади:

$$\Delta U = \Delta U_{x_1} \pm \Delta U_{x_2} \pm \Delta U_{x_3} \pm \Delta U_{x_4}$$

Ушбу назарий ҳисоб-китобларга амалий маълумотларни қўллаб ечадиган бўлсак, молиявий салоҳият самарадорлиги ўзгаришига таъсир қилувчи омилларнинг таъсирини аниқлаш ва ҳисоблаш мумкин (2-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, корхонанинг молиявий потенциали фойдалилигининг ўзгарганлигига тўртта омил таъсир кўрсатган.

1. Корхона ўз маблағларининг фойдалилиги 2,905 % бандга ошган. Бу омил таъсирида таҳлил қилинаётган кўрсаткичнинг ҳажми 1,3407 % кўпайган.

$$5,3168 - 3,9761 = +1,3407 \%$$

2. Узоқ муддатли пасивларнинг ўз маблағи билан таъминланиш даражаси 0,0486 минг сўмга камайган. Бу омил корхонанинг молиявий потенциали фойдалилигини 0,1574 % га камайтириб юборган.

$$5,1594 - 5,3168 = -0,1574 \%$$

3. Узоқ муддатли пасивларнинг қисқа муддатли четдан жалб қилинган маблағларга нисбати 0,0155 коэффициентга камайган. Бу омил таъсирида таҳлил қилинаётган натижа кўрсаткичи 0,0733 % га камайган.

$$5,0861 - 5,1594 = -0,0733 \%$$

2 - Ж а д в а л

«Турон» корхонасида молиявий салоҳияти (потенциали) фойдаллиги даражасининг ҳисобот йиллидаги ўзгаришига таъсир этувчи баъзи омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йилда	Ҳисобот йиллида	Фарқи (+,-)	Индекслар	Натижани индекс ўзгариши билан ҳисоблаб чиқиш
1.	Ўз маблағлари фойдаллиги, % (X ₁)	8,614	11,519	+2,905	1,3372	3,9761 · 1,3372 = 5,3168
2.	Ўзоқ мuddатли пассивларнинг ўз маблағи билан таъминланishi, минг сўм (X ₂)	1,6440	1,5954	-0,0486	0,9704	5,3168 · 0,9704 = 5,1594
3.	Ўзоқ мuddатли пассивларнинг қисқа мuddатли четдан жалб қилинган маблағларга нисбати, коэффицентда (X ₃)	1,0891	1,0736	-0,0155	0,9858	5,1594 · 0,9858 = 5,0861
4.	Қисқа мuddатли четдан жалб қилинган маблағларнинг молиявий потенциалдаги ҳиссаси, коэффицентда (X ₄)	0,2578	0,2641	+0,0063	1,0244	5,0861 · 1,0244 = 5,2107
5.	Корхонанинг молиявий потенциал фойдаллиги, % (Y)	3,9761	5,2107	+1,2346	1,3105	X

4. Кисқа муддатли четдан жалб қилинган маблагларнинг молиявий потенциалдаги хиссаси 0,0063 коэффициентга ошган. Бу омил молиявий потенциал фойдалилигини 0,1246 % га кўпайтиришга мувофиқ бўлган.

$$5,2107 - 5,0861 = +0,1246 \%$$

Барча омиллар таъсири одатдагидек, натижа кўрсаткичининг умумий фарқига тенг бўлади:

$$1,3407 - 0,1574 - 0,0733 + 0,1246 = +1,2346 \%$$

Ушбу омилли таҳлил натижаси шуни кўрсатдики корxonанинг молиявий потенциали фойдалилиги ошган бўлишига қарамасдан уни кўпайтиришнинг ички имкониятлари ҳам мавжуд экан. Агарда ҳисобот йилида узоқ муддатли пассивларнинг ўз маблағи билан таъминланиш даражаси ҳеч бўлмаганда ўтган йилги даражада қолганда эди таҳлил қилинаётган кўрсаткич яна 0,1574 % га, узоқ муддатли пассивларнинг миқдори қисқа муддатли четдан жалб қилинган маблагларга нисбатан камайганда эди ушбу омил натижа кўрсаткичини яна 0,0732 % га оширган бўлар эди. Шу имкониятлар сафарбар қилинганда натижа кўрсаткичининг умумий ҳажми ҳисобот йилида 5,2107 % эмас, балки 5,4413 % ни ($5,2107 + 0,1574 + 0,0732$) ташкил қилган бўлар эди. У ҳолда молиявий потенциал фойдалилигининг ўсиш суръати 131,5 фоиз эмас, балки 136,9 фоизни ($5,4413 / 3,9761 \times 100$) ташкил қилган бўлар эди. Демак, таҳлил қилинаётган объектда Мс. самарадорлигини оширишнинг ички имкониятлари мавжуд экан. Корхона раҳбарияти келажақда ушбу аниқланган ички имкониятлардан тўлиқ фойдаланиш, уларни амалиётга сафарбар қилиш йўллари ишлаб чиқмоғи лозим.

Таҳлил жараёнида молиявий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи бошқа кўрсаткичларни ҳам худди шундай таҳлил қилиб тегишли хулосаларга келиш мумкин.

Эркин иқтисодиёт шароитида **корxonанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг таҳлили** иқтисодий таҳлилда муҳим ўрин тутмоғи лозим. Шу туфайли ишда ушбу масалага ҳам алоҳида аҳамият берилди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда «Корxonанинг иқтисодий ночорлиги белгиларини аниқловчи мезонлар тизими»дан фойдаланиб корxonаларни «Таъминланган корxonалар», «Иқтисодий хафли» ва «Иқтисодий ночор» корxonалар гуруҳларига бўлиш усуллари ишлаб чиқилган ва шу асосда корxonаларнинг банкротлик ҳолати аниқланмоқда.

«Корxonанинг иқтисодий ночорлиги белгиларини аниқловчи мезонлар тизими»да (келгусида «Мезонлар тизими» ҳам деб юритилади) еттига кўрсаткич тавсия қилинган. Уларнинг жамланмасини қуйидагича ифодалаш мумкин (3-жадвал).

Ушбу масалани атрофича таҳлил қилиб корxonаларни иқтисодий мустаҳкамлиги жиҳатидан қуйидаги гуруҳларга бўлиш тавсия қилинди.

- иқтисодий мустаҳкам корxonалар;
- тўловга қодир корxonалар;
- иқтисодий ночорлик арафасидаги (банкротлик чегарасидаги) корxonалар.

Корхонанинг иқтисодий ночорлиги белгиларини аниқловчи мезонлар тизими

Кўрсаткичларнинг номи	Аниқланиш формуласи	Иқтисодий ночорлик аломатларини белгиловчи кўрсаткичлар мезони	Ахборот манбалари
1. Муддати ўтган мажбуриятлар ва мажбурий туловлар (кредиторлар)	6 ойдан ортиқ муддат ўтгандан ҳисобланади	уларнинг мавжудлиги	«Молиявий-иқтисодий аҳвол тўғрисида ариза» (2-б) Молия Вазирлигининг 1998 йил 26 июн 79-сон буйруғи билан тасдиқланган
2. Активларнинг рентабеллиги (Арк)	$\text{Арк} = \frac{\text{Стф}}{\text{Бн}}$	Арк < 0 бўлса	«Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 2-ш. 170 сатр ва 1-ш. 310 сатр.
3. Туловга қобиллик (қоплаш) коэффициенти (Тқк)	$\text{Тқк} = \frac{A_2}{P_2 - (Уқк + Кқк + Х_а)}$	Тқк < 1 бўлса	1-ш. II бўлим 300,540, (400+410), (420+430), 440 сартлар
4. Ўз оборот маблағлари билан таъминланганлик коэффициенти (Ўак)	$\text{Ўак} = \frac{(P_1 + Уқк) - A_1}{A_2}$	Ўак < 0,1 бўлса	1-ш. I бўлим 110, 390, (400+410) сартлар
5. Ўз ва қарз маблағларининг нисбат коэффиц. (Ўнк)	$\text{Ўнк} = \frac{P_1 + Уқк}{P_2 - (Уқк + Х_а)}$	Ўнк < 2 бўлса	1-ш. 110, (400+410), 540, 440 сартлар
6. Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш коэффициенти (Кфн)	$\text{Кфн} = \frac{Q_{\text{ҳок}}}{Q_{\text{лой}} - (Q_{\text{иж}} + Q_{\text{кон}})}$	Кфн < 0,5 бўлса	Булар режа, статистик ва бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларидан олинади
7. Асосий воситаларнинг эскириш коэффиц. (Авэс)	$\text{Авэс} = \frac{\text{Э}}{\text{А}}$	Авэс > 0,5 бўлса	1-ш. 011, 010 сартлар

* Ушбу жадвалдаги формулалар ва мезонлар «Корхонанинг иқтисодий ночорлиги белгиларини аниқловчи мезонлар тизими»га асосан жамланган ҳолда тузилди. - СБХ. № 38, 1999 йил 30 сентябр. - 15-16 бетлар.

* Формулалар изоҳи: СТФ - солиққа тортишгача бўлган фойда (зарар); Бн - Балансинг умумий сўммаси; А₂ - айланма активлар; П₂ - мажбуриятлар; Уқк - узоқ муддатли қарзлар ва кредиторлар; Кқк - қайтариш муддати келган қисқа муддатли қарзлар ва кредиторлар; Х_а - харидорлар ва буюртмачилардан олинган бунақлар (муддати ўтмаган мажбуриятлар); П₁ - ўз маблағларининг манбалари; Q_{ҳок} - таққосланадиган қиймат кўринишидаги ҳисобот даврида чиқарилган маҳсулот (кўрсатилган хизматлар)нинг ҳақиқий ҳажми; Q_{лой} - таққосланадиган қиймат кўринишидаги белгиланган вақт давомида маҳсулот чиқариш (хизмат кўрсатиш)нинг энг кўп ҳажми; Q_{иж} - ижарага берилган (таққосланадиган) қувватлардаги маҳсулот ҳажми; Q_{кон} - консервацияланган (таққосланадиган) қувватлардаги маҳсулот ҳажми; А - асосий ишлаб чиқариш воситаларининг бирламчи (тиклаш) қиймати.

Ушбу гуруҳ корхоналарга кирадиган мезонлар ва кўрсаткичлар тизими ҳам ишлаб чиқилди.

Шуни эътироф этиш кераки, корхонанинг ночорлиги охир-оқибатда унинг банкротлигига олиб келади. Аммо бу масала мамлакатимиз олимлари томонидан етарли даражада ўрганилган эмас. Жаҳондаги жуда кўп мамлакатлар амалиётда банкротликни аниқлаш учун Нью - Йорк университети профессори Эдуард Альтман тавсияси қўлланилмоқда. Бу бўйича банкротликни аниқлаш учун бешта кўрсаткич тавсия қилинган. Буларга: соф ишчи капиталининг барча активлардаги ҳиссаси; барча активлар рентабеллиги; барча активлар даромадлилиги; ўз маблағлари (акциялар) бозор баҳосининг ўз маблағлари баланс қийматига нисбати; барча активларнинг самарадорлиги кўрсаткичлари киритилган. Ушбу кўрсаткичлар тизимига асосан Э.Альтман банкротликни олдиндан башорат қилиш учун «Z-смет»ни қўллаб қуйидаги комплекс кўрсаткични аниқлашни тавсия қилади:

$$\begin{aligned}
 Z\text{-смет} = & \left(\frac{\text{Соф ишчи капитали}}{\text{Барча активлар}} \times 1,2 \right) + \left(\frac{\text{Тақсимланмаган фойда}}{\text{Барча активлар}} \times 1,4 \right) + \\
 & + \left(\frac{\text{Солиқ ва фоизлар тўланганга қадарги фойда}}{\text{Барча активлар}} + 3,3 \right) + \left(\frac{\text{Ўз маблағларининг бозор баҳоси}}{\text{Ўз маблағларининг баланс қиймати}} \times 0,6 \right) + \left(\frac{\text{Сотилган маҳсулот ҳажми}}{\text{Барча активлар}} \times 1,0 \right) .
 \end{aligned}$$

Агар «Z-смет»нинг миқдори 1,8 ва ундан кам бўлса ($Z\text{-смет} < 1,8$) корхонанинг банкрот бўлиш эҳтимоли жуда юқори. «Z-смет»нинг миқдори 1,81 дан 2,7 гача оралиқда бўлса - юқори, 2,8 дан 2,9 гача - мумкин ва 3,0 ва ундан юқори бўлса жуда кам⁵.

Мазкур кўрсаткичларнинг ҳаммаси мамлакатимизда қўлланилаётган ҳисоб ва ҳисоботларда ўз аксини топади. Шунинг учун ушбу усулни қўллаш ҳам, маълум даражада, корхона раҳбари, мулк эгаси каби дахлдор кишиларга қўлайлик тўғдириши мумкин. Зеро, ушбу усул халқаро адабиётларда тан олинган ва амалиётда қўлланилиб келинмоқда. Бизда ҳам бу усулнинг қўлланилиши мумкин, чунки биз ҳам халқаро андозаларга асосланган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида иш юритишга ўтмоқдамиз.

⁵ Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация: Пер с англ. - М.: Финансы и статистика, 1996. - 7, 480 бетлар. Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи. - 1999. - 243 бет.

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги кенг қамровли тушинча. Шу туфайли уни тўлиқ ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) фойдаланишни тавсия қиламиз. Буларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

- маржинал фойда миқдори;
- фойдалилик нуқтасига эришиш учун зарар бўлган маҳсулот (иш, хизмат) ҳажми;
- бизнес режада кўзда тутилган фойдага эришиш учун зарар бўлган маҳсулот (иш, хизмат) миқдори;
- иқтисодий мустаҳкамлик миқдори;
- иқтисодий мустаҳкамлик даражаси.

Бозор муносабатларига асосланган эркин иқтисодиёт шароитида корхонанинг иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам бўлиши учун улар молиявий жиҳатдан таъминланган бўлиши лозим. Бу манба фаолият кўрсатаётган корхоналар учун фойда кўрсаткичи бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли **корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини** ифодалаш учун мазкур кўрсаткич билан боғлиқ қўйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинади:

- бизнес-режада кўзда тутилган фойда сўммаси;
- меъёрдаги рентабеллик даражасини таъминловчи фойда сўммаси;
- молиявий мустаҳкамлик даражаси;
- маҳсулот (иш, хизмат)нинг рентабеллик даражаси.
- меъёрдаги рентабелликнинг таъминланиш даражаси

Ишда ушбу кўрсаткичлар тизими, уларнинг аниқланиш ва таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқилди ва тавсия қилинди. Аниқ маълумотларни кўллаган ҳолда корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигининг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ҳисоблаш усуллари кўрсатиб берилди.

Корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлик миқдори ўзгаришига учта омил таъсир қилиши аниқланган. Буларга маҳсулот рентабеллиги (Мр), доимий харажатлар самарадорлиги (Дс), фойдалилик нуқтасини таъминлайдиган маҳсулот миқдори (Фтм) киради. Улар ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Имм} = (\text{Мр} \cdot \text{Дс} \cdot \text{Фтм}) / 100$$

Ушбу омиллар таҳлилининг амалда қўлланилишини аниқ маълумотлардан фойдаланган ҳолда кўриб чиқамиз ва қуйидаги жадвални тузишни тавсия қиламиз (4-жадвал).

Ушбу жадвал маълумотларида кўриниб турибдики ҳисобот йилида иқтисодий мустаҳкамлик миқдори 42,6 донага ошган. Ушбу кўрсаткичга қўйидаги омиллар таъсир қилган:

1. Маҳсулот рентабеллигининг ҳисобот йилида 0,685 % ошганлиги иқтисодий мустаҳкамлик ҳажмини 16,5 донага (210,2-193,7) оширган.

2. Доимий харажатлар самарадорлиги ҳам ҳисобот йилида 0,451 коэффициентга кўпайган. Ушбу омил таъсирида корхонанинг иқтисодий мустаҳкамлиги 39,1 донага (249,3-210,2) ошган.

4 - Жадвал

«Турон» корхонасининг иқтисодий мустаҳкамлигига таъсир
килувчи омилларнинг ҳисоб - китоби

№	Кўрсаткичлар	Ўтган йилида	Ҳисобот йилида	Фарқи (+,-)	Занжирли алмаштириш		
					I	II	III
1.	Маҳсулот рентабеллиги, %	8,029	8,714	+0,685	8,714	8,714	8,714
2.	Доимий ҳаракатлар самарадорлиги, коэффициентда	2,425	2,876	+0,451	2,425	2,876	2,876
3.	Фойдалилик нуктасини таъминлайдиган маҳсулот микдори, дона	994,8	943,0	-51,8	994,8	994,8	943,0
4.	Иқтисодий мустаҳкамлик микдори, дона	193,7	236,3	+42,6	210,2	249,3	236,3

3. Фойдалилик нуктасига эришиш учун зарур бўлган маҳсулот хажмининг 51,8 донага камайганлиги корхона иқтисодий мустаҳкамлик микдорини 13,0 донага (236,3-249,3) камайтирган.

Барча омиллар таъсири натижа кўрсаткичнинг умумий фарқига тенг:

$$16,5 + 39,1 - 13,0 = 42,6$$

Методологик асос сифатида фақат битта кўрсаткичга таъсир этувчи омилларнинг таҳлили кўрсатилади. Бундай ҳисоб - китобларни иқтисодий мустаҳкамликнинг барча кўрсаткичлари бўйича амалга ошириш мумкин.

Ушбу тавсияларимиз амалиётга жорий қилинса, корхоналарнинг эркин рақобат шароитида, уларнинг рақобатбардошлигини, банкротлик ҳолатининг олдини олишligини, молиявий барқарорлиқни, иқтисодий жиҳатдан мустаҳкам фаолият кўрсатишини таъминлаш учун асос бўлди. Ушбу усул корхона хўжалик фаолиятига иқтисодий ташхис кўйишда ҳам кенг фойдаланилиши мумкин. Унинг амалиётга жорий қилиниши иқтисодий таҳлилни назарий ва амалий жиҳатдан янада бойитади. Зеро, ушбу тавсиялар нафақат назарий, балки муҳум амалий аҳамиятга эга бўлган таҳлилнинг янги йўналишларидан биридир.

Корхона молиявий ҳолатини ифодаловчи муҳим кўрсаткичлардан бири унинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Аммо молиявий барқарорликка тегишли кўрсаткичлар, уларни ҳисоблаш йўллари ва таҳлили иқтисодий адабиётларда етарлича ёритилмаган. Шу туфайли ушбу кўрсаткичларни таҳлил қилиш усуллари ишлаб чиқиш ҳозирги кунда жуда муҳим ва долзарб ҳисобланади.

Корхонанинг молиявий барқарорлиги деганда унинг бир маромда фаолият кўрсатишини етарли даражада моддий ва молиявий жиҳатдан узлуксиз таъминлаб турилиши тушунилади. Корхонанинг моддий ва молиявий жиҳатдан таъминланиши фақатгина молиявий ресурслар билан таъминланиш эмас, балки унинг жуда кўп қирралари,

томонлари мавжуд. Чунки хўжалик фаолиятининг узлуксиз содир бўлиб туриши учун биргина молиявий ресурслар етарли эмас. Бу ресурсларнинг таъминланиши учун бошқа моддий, меҳнат каби бир қанча ресурсларнинг ҳам етарли миқдорда бўлиши лозим. Аммо бу муаммонинг ечими тўғрисида олимларимиз бир қарорга келишганларича йўқ. Ушбу категорияни ифодаловчи кўрсаткичлар хусусида ҳам турли қарашлар мавжуд.

Бу борада олимлар икки гуруҳга бўлинган. А.Д.Шермет, Р.С.Сайфулин, В.В.Ковалев, Г.В.Савицкая, Э.А.Акрамов кабилар қорхонанинг молиявий барқарорлигини ифодалаш учун битта кўрсаткичдан фойдаланиб, унинг даражаси бўйича тўрт хил хулоса чиқаришни тавсия қиладилар. Бундай ҳолатларга куйидагилар киритилган.

1. Молиявий ҳолатнинг мутлок барқарорлиги.
2. Молиявий ҳолатнинг меъёр даражасидаги (нормал) барқарорлиги.
3. Молиявий ҳолатнинг беқарорлиги, яъни иқтисодий инқироз ховфи кучли бўлган ҳолат.
4. Молиявий ҳолатнинг инқироз, яъни қорхонанинг банкротлик аҳволга тушиб қолиш ҳолати.

Иккинчи гуруҳ олимлар ва мутахассислар, жумладан И.Т.Абдукаримов, М.М.Тўлахўжаева, И.О.Волжин, В.В.Эргашбаев, Н.Ҳасанов кабилар қорхона молиявий барқарорлигини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозимлигини тавсия қиладилар.

Ишда ушбу масала атрофлича қараб чиқилди. Уларнинг ижобий томонлари ўрганилиб, қорхонанинг молиявий барқарорлини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими такомиллаштирилди.

Молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини иқтисодий мазмуни бўйича беш гуруҳга бўлиш тавсия қилинади:

- қорхонанинг ўз маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар;
- асосий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар.

Кўрсаткичлар тизимига кирувчи ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар бир қанча кўрсаткичлардан иборатдир. Масалан, қорхонанинг ўз маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичларга учта, четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар гуруҳига тўртта, ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга тўртта, айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга бешта ва асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичларга тўртта кўрсаткичлар киритилган.

Аммо ушбу кўрсаткичларни ҳисоблаш ва таҳлил қилиш методологияси ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Шу туфайли ушбу кўрсаткичларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича аниқ маълумотларни қўллаган ҳолда, таҳлил қилиш усуллари ишлаб чиқилди.

Таҳлил натижасида корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисобот даврида қандай аҳволда эканлигини аниқлаш, умумий ҳулоса қилиш учун ушбу кўрсаткичлар тизимидан (системасидан) комплекс кўрсаткични (Кк) аниқлаш усули ишлаб чиқилди ва қуйидаги формула тавсия қилинди:

$$K_k = \prod_{i=1}^n A_{ij}$$

Бунда A_{ij} - j корхона молиявий барқарорлигини ифодаловчи

i - кўрсаткичнинг миқдори;

i - кўрсаткичларнинг тартиб сони ($i = \overline{1, n}$);

n - кўрсаткичларнинг умумий сони;

Π - кўпайтириш белгиси;

j - корхонанинг тартиб сони.

Ушбу модулга киритилган молиявий барқарорликни ифодаловчи кўрсаткичлар бир хил ўлчамга эга бўлиши лозим. Шу туфайли ишда уларни ҳам бир хил йўналишга ва ўлчамга келтириб олиш усуллари ишлаб чиқилган.

Корхоналар молиявий барқарорлигини таъминлашда уни ифодаловчи кўрсаткичлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли молиявий барқарорликни ифодаловчи айрим кўрсаткичлар ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳисоблаш ва таҳлил қилишнинг методологик жиҳатлари тавсия қилинди. Хусусан, корхона ўз маблағининг ҳаракатчанлик коэффициентига умумий ҳаракатдаги маблағларнинг тўпланиш (концентрацияси) коэффициенти, асосий воситалар ва оборотда бўлмаган маблағларнинг барча маблағлар билан таъминланиш коэффициенти, ўз маблағининг асосий воситалар ва оборотда бўлмаган маблағи билан таъминланиш коэффициенти каби омилларнинг таъсирини аниқлаш модели, уларни ҳисоблаш йўллари, ички имкониятларни ахтариб топиш усуллари аниқ маълумотлар асосида ёритиб берилган.

Таҳлил жараёнида ҳаракатдаги айланма маблағларнинг феолик коэффициентига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсирини ҳисоблаш муҳим аҳамиятга эга. Аммо бундай усул иқтисодий адабиётларда ҳамон кўриб чиқилмаган ва тўлиқ ёритилмаган. Шу туфайли ишда мазкур масала ҳам атрофлича қараб чиқилган.

Корхонанинг молиявий барқарорлигига айланма маблағлар билан боғлиқ омилларнинг таъсири ҳам қатта. Уларга захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти (X_1), захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасини ифодаловчи коэффициенти (X_2), моддий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_3), четдан жалб қилинган маблағларнинг активлар билан таъминланганлик коэффициенти (X_4) киради.

Натижа (Y) билан ушбу ўртасидаги боғлиқлик қуйидаги мультипликатив моделда ўз ифодасини топади:

$$Y = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot X_4 = \prod_{i=1}^4 X_i; \quad (i = 1,4)$$

Ушбу боғлиқликка таҳлилнинг анъанавий усулларидан бирқанчасини қўллаган ҳолда натижа узгаришига омиллар таъсирини аниқлаш мумкин. Ушбу омилларнинг натижага таъсирини ҳисоблаш учун куйдаги жадвални тузиш тавсия қилинади (5-жадвал).

5 - Ж а д в а л

«Турон» корхонасида молиявий барқарорликнинг ўзгаришига айланма маблағлар билан боғлиқ омиллар таъсирининг ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткичлар	Асос даври	Ҳисобот даври	Фарқи (+,-)	Индекси (i)
1.	Захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти (X_1)	1,372	1,667	+0,295	1,215
2.	Захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_2)	0,530	0,450	-0,080	0,849
3.	Моддий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссасининг коэффициенти (X_3)	0,606	0,619	+0,013	1,021
4.	Четдан жалб қилинган маблағларнинг активлар билан таъминланганлик коэффициенти (X_4)	1,787	1,865	+0,078	1,044
5.	Молиявий барқарорликнинг умумлашган кўрсаткичи (Y) ($1к \cdot 2к \cdot 3к \cdot 4к$)	0,787	0,866	+0,079	1,100

Ушбу жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, молиявий барқарорликнинг умумлашган кўрсаткичи, яни ўз маблағларининг четдан жалб қилинган маблағларга нисбати ҳисобот даврида ўтган асос йилига нисбатан 10,0 % га ошган ёки унинг коэффициенти 0,787 дан 0,866 гача яъни 0,079 бандга кўпайган. Ушбу ўзгаришга омиллар таъсирини индекс усулини қўллаган ҳолда аниқлаш йўлларини кўриб чиқамиз.

1. Захираларнинг ўз маблағлари билан таъминланиш коэффициенти 0,295 га ошганлиги молиявий барқарорлик даражасини 0,169 коэффициентга оширган:

$$\Delta U_x = (Y \cdot ix_1) - Y = (0,787 \cdot 1,215) - 0,787 = +0,169$$

2. Захираларнинг моддий айланма маблағлардаги ҳиссасининг 0,080 коэффициентга камайиши молиявий барқарорлик даражасини 0,144 коэффициентга камайтирган:

$$\Delta U_x = (Y \cdot ix_1 \cdot ix_2) - (Y \cdot ix_1) = (0,787 \cdot 1,215 \cdot 0,849) - (0,787 \cdot 1,215) = -0,144.$$

3. Моддий айланма маблағларнинг умумий активлардаги ҳиссаси коэффициентининг 0,013 га ошганлиги натижа ҳажмини ҳисобот даврида 0,017 коэффициентга оширди:

$$\Delta U_x = (Y \cdot ix_1 \cdot ix_2 \cdot ix_3) - (Y \cdot ix_1 \cdot ix_2) = (0,787 \cdot 1,215 \cdot 0,849 \cdot 1,021) - (0,787 \cdot 1,215 \cdot 0,849) = +0,017$$

4. Четдан жалб қилинган маблағларнинг барча активлар билан таъминланганлик коэффициенти 0,078 га ошган. Бу омил натижасида молиявий барқарорлик 0,037 коэффициентга кўпайган:

$$\Delta U_x = U^x - (Y \cdot ix_1 \cdot ix_2 \cdot ix_3) = 0,866 - (0,787 \cdot 1,215 \cdot 0,849 \cdot 1,021) = +0,037$$

Барча омиллар таъсири натижанинг умумий фаркига тенг:
 $0,169 - 0,144 + 0,017 + 0,037 = +0,079.$

Шундай қилиб, молиявий барқарорликни таъминлашда айланма маблағлар билан боғлиқ омилларни қайси йўналишда яхшилаш йўлларини ишлаб чиқиш учун тегишли маълумотларга эга бўлинди. Бу учун, энг аввало, салбий таъсир қилган омилларга эътибор қаратилади ва уларни яхшилаш чора тadbирлари ишлаб чиқилади.

Шундай қилиб ишда эркин иқтисодиётга мос бўлган иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик муаммоларини ҳал қилиш йўллари ишлаб чиқилди. Бунда ишлаб чиқилган тавсияларимиз муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир.

IV. ДИССЕРТАЦИЯНИНГ МАВЗУСИ БЎЙИЧА ЧОП ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

4.1. Монография, дарслик ва ўқув қўлланмалари

1. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик. Самарқанд, «Зарафшон» нашриёти, 2001. -278 бет, - 17,0 б.т.
2. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. I-қисм. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр. уйи. - 2001, - 11,0 б.т. (ҳаммуаллифликда).
3. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. II-қисм. Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр. уйи. - 2001, - 16,0 б.т. (ҳаммуаллифликда).
4. Молиявий таҳлил (услубий кўргазмалар ва тавсиялар альбоми) Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр. уйи, 1999. - 23,0 б.т. (ҳаммуаллифликда).
5. Матлубот кооперациясининг хўжалик фаолиятини анализ қилиш. Дарслик. - Т.: «Ўқитувчи» нашриёти. 1989. - 288 бет, 18,2 б.т. (ҳаммуаллифликда.)
6. Лойиҳа таҳлили. Самарқанд, СамКИ, 2001. - 9,5 б.т.
7. Анализ показателей по труду в кооперативной торговле. М.: «Экономика» нашриёти. 1978, - 78 б. - 4,2 б.т. (ҳаммуаллифликда).
8. Альбом наглядных пособий по курсу «Анализ хозяйственной деятельности» из 4-частей. Самарқанд, СамКИ, 1983. - 1-часть - 4,0 п.л., 2-часть - 9,2 п.л., 3-часть - 11,4 п.л., 4-часть - 4,1 п.л. (ҳаммуаллифликда.)
9. Анализ показателей эффективности и интенсификации в кооперативной торговле. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1990., - 144 бет. 8,5 б.т. (ҳаммуаллифликда.)
10. Кооператив савдо корхона ва ташкилотлари молиявий аҳволининг таҳлили (ўқув қўлланма). - Т.: РЎМК, 1990. - 100 бет. 6,2 б.т. (ҳаммуаллифликда.)
11. Анализ доходов в кооперативной торговле в условиях нового хозяйственного механизма. М.: МКИ, 1991. - 2,0 б.т. (ҳаммуаллифликда.)
12. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш назариясидан масалалар тўплами (ўқув қўлланма) Самарқанд, «Зарафшон» нашриёти, 1993 - 4,0 б.т. (ҳаммуаллифликда.)
13. Молиявий таҳлил методологияси. Самарқанд, СамКИ, 1996. - 9,75 б.т.
14. Бозорли иқтисодиёт шароитида меҳнатга оид тушунчалар. Самарқанд, СамКИ, 1997. - 7,0 б.т.
15. Бозорли иқтисодиёт шароитида иқтисодиёт, мулк ва ишлаб чиқаришга оид тушунчалар. Самарқанд, СамКИ, 1998. -5,5 б.т.
16. Корхоналар молиявий салоҳияти (потенциали) таҳлили. Самарқанд, СамКИ, 1999. - 4,0 б.т.
17. Солиқларнинг молиявий ҳисоби. Ўқув қўлланма. Т. Солиқ ва боғхона академияси. 2001. - 4,0 б.т. (ҳаммуаллифликда.)

4.2. Журналларда чоп қилинган мақолалар

18. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлил. // «Бозор, пул ва кредит». 2000. № 10 - 0,7 б.т.
19. Факторный анализ прибыли предприятий малого и среднего бизнеса. // «Региональные перспективы». 2001. № 2-3. - 158-160 с. 0,4 п.л.
20. Корхона рентабеллигини ифодаловчи кўрсаткичлар. // «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси». 2001. № 6, - 22-23 бетлар. - 0,5 б.т.
21. Фойдалилик нуқтаси ва иқтисодий мустаҳкамлик. // «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси». 1999, № 7, - 22-24 бетлар - 0,5 б.т.
22. Корхона иқтисодий салоҳияти рентабеллигига таъсир қилувчи омиллар // «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси». 2000. № 2, - 22-24 бетлар - 0,5 б.т.
23. Корхонанинг зарарсиз ишлаши қандай аниқланади? // «Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси». 2000. № 10, - 19-21 бетлар - 0,5 б.т.
24. Молиявий таҳлил муаммолари. // «Иқтисод ва ҳисобот». 1997. № 1. - 43-45 бетлар. - 0,6 б.т.
25. Ишчи кучи қиймати ва адолат. // «Иқтисод ва ҳисобот», 1997. № 2, - 42-44 бетлар 0,6 б.т. (ҳаммуаллифликда).
26. Производительность труда и производительный труд. // «Экономика и статистика» 1997. № 6. - 59-62 бет. - 0,6 б.т.
27. Эффективность торговли : сущность, критерии, показатели, оценки. // «Экономика и статистика» 1997. № 9. - 60-61 стр. - 0,4 б.т.
28. Корхона молия хўжалик фаолиятига иқтисодий таъхис қўйишнинг асосий йўналишлари хусусида. // «Иқтисод ва ҳисоботи», 1997. № 11-12. - 0,6 б.т.
29. Раҳбарнинг бизнес тили // «Бозор, пул ва кредит», 1999. № 1, 62-64 бет. - 0,6 б.т. (ҳаммуаллифликда).
30. Бухгалтерия баланси ва унинг таркиби // «Бозор, пул ва кредит». 1999. № 3, - 0,8 б.т. (ҳаммуаллифликда).
31. Расчет отдельных факторов производительности труда в розничной торговле. // «Бухгалтерский учет» 1980. № 3. с. 47-49. 0,4 п.л.
32. Эффективность труда в торговле и методика её определения. // «Бухгалтерский учет» 1978, № 9. с.37-43, 0,6 п.л.
33. Сравнительная оценка эффективности торговли. // «Бухгалтерский учет» 1982. № 10. с. 39-42. 0,6 п.л.
34. Анализ заготовительного оборота потребительской кооперации. // «Бухгалтерский учет», 1983. № 10. с. 17-20. 0,6 п.л. (ҳаммуаллифликда).
35. Комплексный анализ производительности труда в кооперативной торговле. // «Бухгалтерский учет», 1984. № 5 (ҳаммуаллифликда).
36. О производительности труда в торговле. // «Плановое хозяйство» 1985 № 10. с. 111. 0,3 п.л.
37. Об анализе факторов интенсификации в торговле. // «Бухгалтерский учет» 1985. № 11. - 0,6 п.л.

38. Анализ темпов роста торговли . //“Бухгалтерский учет” 1987. № 9. с. 49-50. 0,3 п.л.
39. Учет и анализ в торговле //“Бухгалтерский учет” 1990. № 5. с. 30-33. 0,4 п.л. (хаммуаллифликда).
40. Анализ: поиски и решения. //“Бухгалтерский учет” 1990. № 6. с. 26. 0,2 п.л.
41. Экономический анализ: вопросы практического применения в торговле. //“Бухгалтерский учет” 1990 № 8. - с. 20-22. 0,5 п.л.
42. Анализ качества экономического роста в кооперативной торговле //“Бухгалтерский учет” 1991. № 8. с. 15-19. 0,7 п.л.
43. О сущности торговой прибыли. // “Торговля” 1992. № 7-12. с. 42-43. 0,3 п.л.
44. Энди мехнат қилиш керак. // «Иқтисод ва ҳисобот», 1994. № 7-8. 28-29 б. 0,5 б.т.
45. Кооператив мулк тўғри баҳолансин. // «Иқтисод ва ҳисобот». 1995 № 4. -30-31 бетлар - 0,4 б.т.
46. Савдо ва бозор. // «Иқтисод ва ҳисобот». 1995 № 8-9, 36-38 бетлар - 0,6 б.т. (хаммуаллифликда).
47. Тамаки фойдали ва зарарли: қайси муҳим. // «Иқтисод ва ҳисобот». 1996. № 1, 68-69 бетлар - 0,5 б.т. (хаммуаллифликда).
48. Мақсад - халқ фаровонлиги. // «Иқтисод ва ҳисобот». 1996. № 6. - 16-18 бет. 0,6 б.т.

4.3. Илмий тўпламларда чоп қилинган мақолалар

49. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг долзарб муаммолари. / «Иқтисодий барқарорликнинг назарий ва методологик муаммолари. Анжуман маърузалари. Самарқанд, СамКИ, 1999.-121 -129 бетлар - 0,5 б.т.
50. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида таҳлил муаммолари // «Человек, наука, рынок» мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари. - Самарқанд, 2000 - 152-155 бетлар- 0,25 б.т.
51. Корхона тўлов қобилиятини аниқлаш ва таҳлил қилиш муаммолари. / Ўша жойда. 157-159 бетлар - 0,2 б.т. (хаммуаллифликда).
52. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг вазифалари. / «Бозор муносабатлари шароитида бухгалтерия ҳисоби ва молия-кредит тизимини такомиллаштириш муаммолари» мавзусида Республика илмий-амалий конференция материаллари. 21-22 сентябрь 1999. Фарғона - 1999 - 19-23 ва 32-36 бетлар. - 0,4 б.т.
53. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг роли ва ўрни. / Шу жойдаги Республика ИАК материаллари - 120-125 бетлар. - 0,4 б.т. (хаммуаллифликда).
54. Факторный анализ прибыли предприятий малого и среднего бизнеса. / «Региональные проблемы развития предпринимательства». Тезисы НПК. Гомель, 16-17 ноябрь 2000 г. с. 142-143. 0,2 п.л.

55. Корхона фаолиятига иқтисодий ташхиз қўйиш кимларга керак /// Республика конференцияси материаллари “Рыночные проблемы Макроэкономики” Фергана, 1998. 15-16 июн.- 0,2 б.т.
56. Корхонанинг иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлигини таҳлил қилиш муаммолари // “Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва МК-ни ривожлантириш истикболлари” мавзусидаги ИАА материаллари. Самарқанд 22-24 май 1997, СамКИ, 1998. - 0,5 б.т.
57. Экономические рычаги и их роль в стимулировании деятельности потребкооперации. / Сб. научных трудов “Потребкооперации в экономической системе социализма” М.: 1981. с. 120-128. - 0,6 п.л.
58. Методика расчета комплексного показателя хозяйственной деятельности торговых предприятий. / В сборнике научных трудов “Совершенствование бухгалтерского учета и ревизии в условиях отраслевого управления” М.: МКИ, 1985. с. 134-138. - 0,3 п.л. (хаммуаллифликда).
59. Савдо корхоналарининг иқтисодий потенциални таҳлил қилиш муаммолари. / Бозор муносабатлари шаклланиш шароитида матлубот кооперацияси ривожланишининг социал - иқтисодий муносабатлари. Конференция материаллари. Сам. 29.03.93. 171-174 б. - 0,3 б.т.
60. Мустақил солиқ тизими шаклланишининг баъзи муаммолари. / Шу жойда. 163-176 б. - 0,3 б.т. (хаммуаллифликда).
61. Характер труда работников торговли в условиях перехода к рыночным отношениям. / В монографии З.Н.Курбонова “Бухгалтерский учет и экономический анализ в торговле в условиях рынка Т.: Ўқитувчи 1993. 21-24 с. - 0,3 п.л.
62. Анализ экономического потенциала в торговле. / Там же. с. 96-100 - 0,3 п.л.
63. Миллий ҳисоб тизимига ўтиш муаммолари. / Илмий мақолалар тўплами. «Повышение эффективности производства в условиях рынка». Самарқанд. 1995. 125-129 бетлар. - 0,4 б.т.
64. Миллий иқтисодиётда ялпи миллий маҳсулотни аниқлаш йўллари. / Шу жойда. 130-133 бетлар. - 0,3 б.т. (хаммуаллифликда).
65. Миллий ҳисоб тизими шаклланаётган шароитда ҳўжалик фаолияти таҳлили муаммолари. / Илмий анжуман материаллари. БИШ матлубот кооперацияси муаммолари. Самарқанд, 1995. 102-104 бетлар. -0,3 б.т.
66. Меҳнат салоҳияти ва унинг самарадорлигини ошириш йўллари. / «Меҳнат, таълим, тарбия - баркамол авлод асоси» мавзусидаги ИАА материаллари. - Самарқанд, СамКИ, 2000 - 53-56 бетлар. - 0,3 б.т. (хаммуаллифликда).
67. Меҳнат самарадорлигини оширишнинг айрим йўналишлари. / Ўша жойда. 64-67 бетлар - 0,3 б.т.
68. Корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, уларни таснифлаш ва аниқлаш йўллари. / «Иқтисодий-ижтимоий эркинлаштиришнинг бозор механизмлари» ИАА материаллари (2000 йил 23-25 февраль) 2-қисм. Самарқанд, СамКИ, - 2000. 61-65 бетлар, - 0,4 б.т.

Краткое содержание докторской диссертации «Теоретические и методологические проблемы экономического анализа в условиях либерализации экономики» по специальности 08.00.08 «Бухгалтерский учет, экономический анализ и аудит»

Либерализация экономики требует от хозяйствующих субъектов повышения эффективности хозяйственной деятельности, укрепления конкурентоспособности, обеспечения финансовой устойчивости на основе внедрения достижений научно-технического прогресса и эффективных форм хозяйствования, активизации предпринимательства, инициативу и гибкое управление экономическими процессами. В реализации этой задачи важная роль отводится экономическому анализу финансово-хозяйственной деятельности предприятий. С помощью экономического анализа выявляются внутренние резервы повышения эффективности работы, вырабатываются стратегия и тактика развития предприятия.

Однако методика экономического анализа, которая вполне отвечала бы требованиям рыночных отношений, до сих пор разработана недостаточно. В этой связи данное исследование является весьма актуальным.

Работа состоит из введения, двух частей, шести глав, заключения, литературы и приложения. Первая часть посвящается теоретическим проблемам, а вторая часть - методологическим проблемам экономического анализа в условиях либерализации экономики.

Первая глава «Теоретические проблемы предмета и метода экономического анализа в условиях либерализации экономики» посвящена дискуссионным вопросам о предмете, объекте и методе экономического анализа. Разработана новая формулировка предмета и метода экономического анализа применительно к условиям рыночных отношений.

В данной главе исследуются и уточняются роль экономического анализа в управлении предприятием, организация экономического анализа и его задачи применительно к условиям рыночных отношений.

Во второй главе «Проблемы совершенствования структуры экономического анализа и используемых в нём показателей в условиях либерализации экономики» рассматриваются теоретические аспекты совершенствования структуры, видов и форм экономического анализа. Рекомендовано и обосновано, что экономический анализ состоит из трёх частей: теория экономического анализа, финансовый анализ и управленческий анализ. Разработаны и рекомендованы вопросы, рассматриваемые в каждой части экономического анализа.

В данной главе рекомендованы и обоснованы виды и формы экономического анализа, а также система показателей, используемых в экономическом анализе, их функции применительно к условиям рыночных отношений.

В третьей главе «Методологические проблемы анализа экономического потенциала предприятий в условиях либерализации экономики», рассматриваются вопросы теории и методологии оценки экономического потенциала предприятий. Разработана и обоснована система показателей, характеризующих данную экономическую категорию, их классификация, методика определения и анализа. Разработана методика

факторного анализа эффективности экономического потенциала предприятий.

В экономической литературе анализ экономического потенциала ограничивается анализом только активов предприятий. В работе в состав экономического потенциала рекомендуется включать помимо основных и оборотных средств ещё нематериальные активы и живой труд.

В четвёртой главе «Методологические проблемы оценки и анализа финансового потенциала предприятий в условиях либерализации экономики» разработана и обоснована система показателей, характеризующих финансовый потенциал предприятия, их классификация, методика определения и анализа.

Финансовый потенциал предприятий включает собственные и привлеченные средства. Показатели, характеризующие эти экономические категории, сгруппированы в две группы: показатели состояния финансового потенциала и показатели эффективности финансового потенциала. Разработана и обоснована методика анализа показателей, характеризующих эффективность финансового потенциала предприятий.

В пятой главе «Методологические проблемы показателей, характеризующих экономическую и финансовую прочность предприятия в условиях либерализации экономики» разработано понятие экономической и финансовой прочности предприятий. Рекомендована система показателей, характеризующих экономическую и финансовую прочность предприятия и методика их анализа.

В работе исследуется методика оценки экономической несостоятельности предприятия. Разработана и обоснована методика определения комплексного показателя, характеризующего экономическую несостоятельность и банкротства предприятий.

В шестой главе «Методологические проблемы оценки и анализа финансовой устойчивости предприятий в условиях либерализации экономики» рекомендованы показатели, характеризующие финансовую устойчивость предприятий, их классификация, методика определения и анализа.

Рекомендована классификация показателей, характеризующих финансовую устойчивость предприятий по пяти группам, связанным с их использованием: собственных средств, привлеченных средств, основных средств, оборотных средств и маневрированностью собственного капитала. По каждой группе разработана система показателей, методы их определения и анализа. Предложена методика факторного анализа финансовой устойчивости предприятий.

В заключении диссертации приведены основные выводы и рекомендации, вытекающие из результатов исследования.

Результаты проведённых исследований нашли отражение в соответствующих законах Республики Узбекистан, в инструктивных и методических материалах отдельных министерств и ведомств, внедрены в учебном процессе высших учебных заведений, в деятельности различных хозяйствующих субъектов.

Рекомендации и предложения, разработанные в диссертации, имеют не только большое научное, но и огромное практическое значение в развитии теории и методологии экономического анализа предприятий в условиях либерализации экономики.

The summary of the thesis for a doctor's degree "Theoretical and methodological problems of the economic analysis in conditions of liberalization of economy" on a speciality 08.00.08 "Book keepings, the economic analysis and audit"

The liberalization of economy requires the increasing efficiency of economic activities, the strengthening of competitiveness, the securitization of financial stability from the working subjects on the inculcation of the scientific and technical progress achievements, and efficient from the economy, the activation of undertakings, the initiative and flexible control of the economic processes. The important role in realization of this problem is given to the economic analysis of the enterprises financial-working activities. The internal reserves the increasing work efficiency are revealed, the strategy and tactic development of the enterprises are worked out by the help of economic analysis.

However, the methods of economic analysis, is not completely worked out. And in this case the given investigation is very actual.

The work is devoted to an actual problem. It consists of introduction, two parts, six chapters, the conclusion, the bibliography and the appendix. The first part is devoted to theoretical problems, and the second part - to methodological problems of the economic analysis in conditions of liberalization of economy.

The first chapter "Theoretical problems of the subject and method of the economic analysis in conditions of liberalization of economy" is devoted to debatable questions on the subject, object and the method of the economic analysis. The fresh wording of the subject and the method of the economic analysis with the reference to conditions of market relations is given.

In this chapter the role of economic analysis in the controlling of enterprises is studied and defined more precisely, also the organizing of economic analysis and its problems are applied to market economy terms.

In the second chapter " Problems of perfection of structure of the economic analysis and parameters used in conditions of liberalization of economy " are considered theoretical aspects of perfection of structure, types and forms of the economic analysis. The economic analysis consists of three parts: the theory of the economic analysis, the financial analysis and the administrative analysis. The questions considered in each part are developed and recommended.

In the given chapter it is recommended to classify types of the economic analysis and distinctive features of each form of the economic analysis are shown.

In the third chapter, "Methodological problems of the analysis of economic potential of the enterprises in conditions of liberalization of economy", questions of the theory and methodology of an estimation of economic potential of the enterprises are described. The system of the parameters, describing the given economic category, their classification, the method of definition and the analysis is also considered in the same chapter. The special attention is given to questions of perfection of the factorial analysis of efficiency of economic potential of the enterprises.

In the economic literature the analysis of economic potential are limited with the analysis of only assets of the enterprises. Therefore in the structure of

economic potential besides the basic and turnaround means it is recommended to include non-material assets and human resources.

In the fourth chapter "Methodological problems of an estimation and the analysis of financial potential of the enterprises in conditions of liberalization of economy" system of the parameters, the describing financial potential of enterprises their classification, the method of definition and the analysis of the given category are considered. The special attention is given to problem of improvement of the estimation method and the analysis of parameters of efficiency of financial potential of enterprises.

The financial potential of enterprises includes the own and involved means. The parameters describing these economic categories are classified into two groups: a condition of financial potential and its efficiency. The methods of their analysis is worked out and argumented. Special attention is given to the factorial analysis.

In the fifth chapter "Methodological problems of parameters describing economic and financial durability of the enterprise in conditions of liberalization of economy" concept of economic durability of the enterprises and its financial durability are considered. The necessity of an estimation and the analysis of these parameters is proved. The system of parameters describing economic and financial durability of the enterprise and methods of their analysis is recommended.

The big attention in the work is given to the methods of estimation of economic inconsistency of the enterprise. The methods of definition of the complex parameter, describing an economic in consistency and bankruptcy of the enterprises is given. The questions connected with bankruptcy and methods of an estimation are also considered in the work.

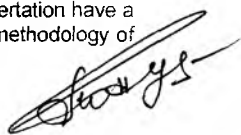
In the sixth chapter " Methodological problems of an estimation and the analysis of financial stability of the enterprises in conditions of liberalization of economy" financial stability of the enterprises, classification of parameters, the method of definition and analysis are recommended.

It is recommended to classify the parameters describing financial stability of the enterprises into five groups: connected with the use of the own means, the involved means, the basic means, turn around means and manoeuvrability of own capital. NB. The system of parameters, methods of their definition and analysis is worked out on each group. The method of the factorial analysis of financial stability of the enterprises is proposed.

At the end of the dissertation the basic conclusions and successive recommendations are given as a result of research.

The results of the done investigations were reflected in the corresponding laws of the Republic of Uzbekistan, in instructive and methodological materials of different Ministries and developments, and also were inculcated in studying process in some Higher Education Establishments and in the activity of different working subjects.

The recommendations are proposals worked out in this dissertation have a great scientific and practical value in the theory development and methodology of enterprises economic analysis in terms of liberalization of economy.

*19. 02. 2002 йилда босишга рухсат этилди.
№ 375 буюртма, 2,0 босма табақ,
ҳажми 60x84 1,16. Адади 100 нусха*

*СамДУ Нашр-матбаа маркази босмахонасида чоп этилди.
703004, Самарқанд ш., Университет хиёбони, 15.*